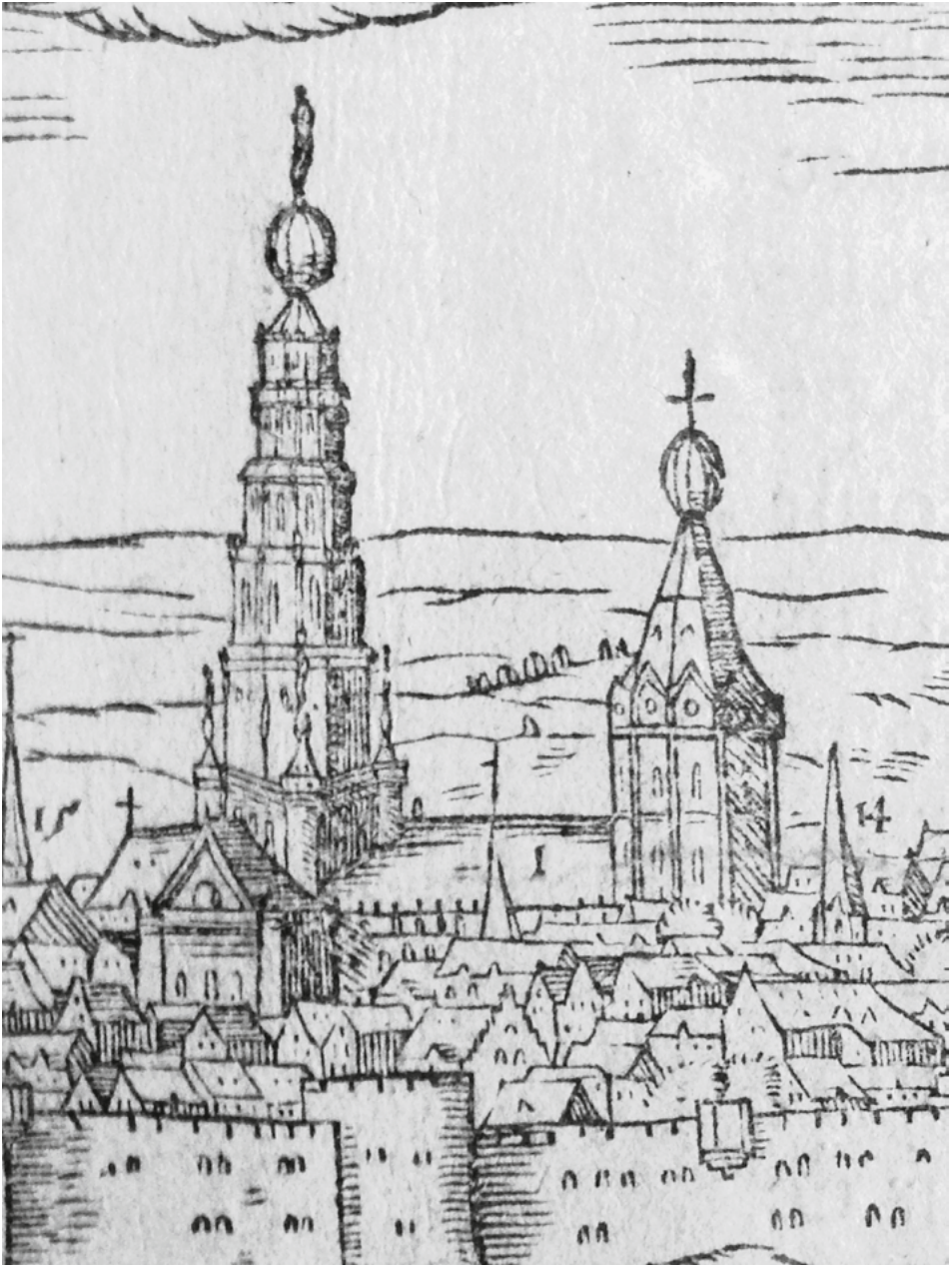

De Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch. Detail van een houtsnede, gepubliceerd in Lodovico Guicciardini, *Discritione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen 1567 en 1568)

Jan Sanders

Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en zijn rechten als pastoor, 1412-1559

Het kapittel van 's-Hertogenbosch is relatief laat gesticht. Binnen het bisdom Luik, waartoe de stad behoorde, dateert het oudste kapittel al van voor het jaar 1000. In de Meierij van 's-Hertogenbosch ontstonden de vroegste kapittels in de elfde eeuw of kort daarna. De oudste zijn die van Alem, Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek.

Het Bossche kapittel van Sint-Jan werd in 1366 gevestigd in de kerk van de parochie Sint-Jan, die afhing van de parochie van Sint-Salvator in Orthen. Oorspronkelijk bezat het kapittel geen parochierechten. Nadat het de parochierechten van Orthen-Den Bosch verworven had, moest het zijn rechten veiligstellen toen andere instellingen ze vanuit gegroeide verhoudingen claimden. In de decennia daarna werden nog meer parochies aan het bezit toegevoegd. Rond het derde kwart van de vijftiende eeuw 'verkleosterden' vele geestelijke instellingen in de stad met als gevolg dat deze nieuwe organisaties losser van de parochie kwamen te staan en daarmee inkomstenondermijnend konden werken.

In dit artikel gaan we na welke kenmerken het kapittel bij aanvang bezat en hoe bijzonder dit kapittel was in het licht van andere kapittels in het noorden van het bisdom Luik en de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch. Tevens zoeken we een verklaring voor de incorporatie van de eerste parochie in 1412/1413, die van Orthen-Den Bosch, en onderzoeken we de houding van de hertog in dit proces. Wat waren de achterliggende drijfveren van het kapittel om voort te gaan met dergelijke verwervingen en waarom koos het hiervoor bepaalde parochies uit? Ten slotte gaan we in op de wijze waarop het kapittel directe zeggenschap verwierf over deze parochies en hoe het zijn rechten verdedigde in geval van betwisting door bestaande gemeenschappen die een taak in de zielzorg voor zich weggelegd zagen, en door nieuwe, dan wel zich vernieuwende, religieuze gemeenschappen binnen de parochies.

In 1559 veranderde de situatie voor het bisdom en het kapittel: 's-Hertogenbosch werd een bisschopsstad en het collegiale kapittel veranderde in een kathedraal kapittel, waardoor het voortaan onder rechtstreekse controle van de bisschop stond. De parochie 's-Hertogenbosch werd tien jaar later opgedeeld in vijf parochies.

De kerkelijke organisatie in het bisdom Luik

In de rooms-katholieke kerkelijke organisatie vormde de parochie de basiseenheid. Centrum van de parochie was de kerk. Daaromheen woonden de parochianen, de gelovigen, die de kerk gebruikten als plaats voor de vieringen van de erediensten en als plaats waar ze de kerkelijke sacramenten ontvingen, zoals doop, vormsel en huwelijk. Uiteindelijk werden ze er in de regel begraven, tenzij ze nadrukkelijk te kennen gaven elders, bijvoorbeeld

in een klooster, hun begraafplaats te kiezen. De pastoor was de geestelijke leider van de parochie. Het kerkgebouw werd door de parochiegemeenschap onderhouden via de kerkmeesters. Ook de armenzorg was parochieel geregeld. Heilige Geestmeesters of armmeesters waren vanuit de kerkelijke organisatie ontstaan, al ressorteerden zij op den duur volledig onder het burgerlijke bestuur. Het kleine aantal kerken zorgde oorspronkelijk voor uitgestrekte parochies. Vanaf de twaalfde eeuw krijgen we meer zicht op de parochie-indeling en begint een proces van consolidatie, gevolgd door afsplitsingen van kleinere eenheden.

Vanuit de parochies liep een lijn hogerop de organisatie in naar de bisdommen, aartsbisdommen en het centrale bestuur in Rome. Het huidige Noord-Brabant viel grotendeels onder het bisdom Luik en daarbinnen onder het aartsdiakonaat Kempenland (*Campinia*), een van de zeven aartsdiakonaten van het bisdom tot 1559.¹ Het aartsdiakonaat was opgedeeld in dekenaten. Ieder dekenaat omvatte een aantal parochies. De kloosters binnen het bisdom hadden veelal hun eigen organisatie, buiten het bisdom om.

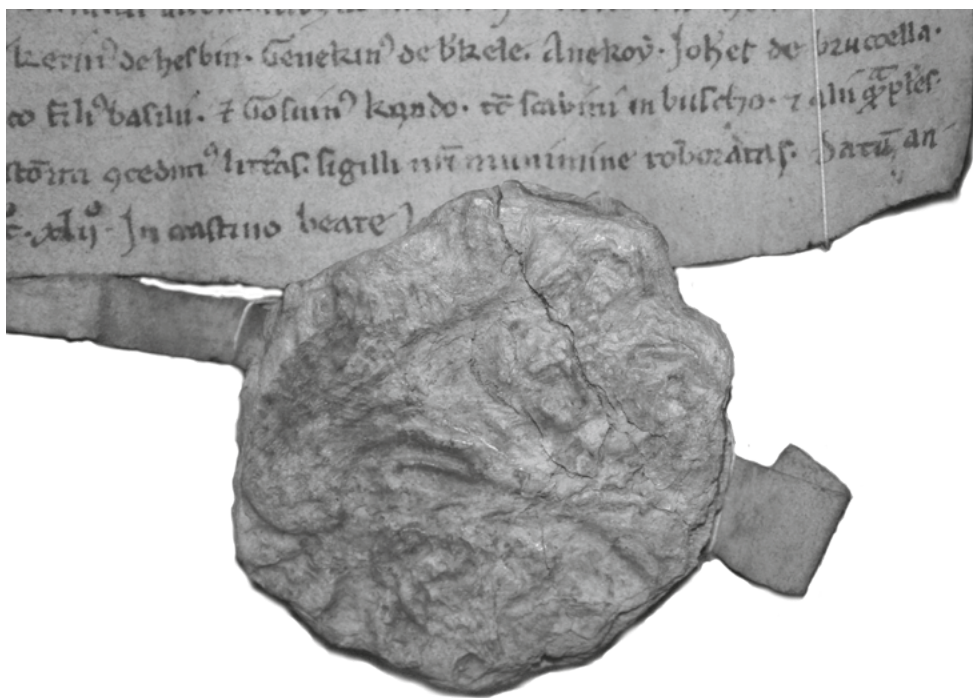
De kerken en parochies waren gesticht door de bisschop, kloosters of lokale heren. Deze stichters hadden daarmee het patronaatsrecht verkregen: het recht de pastoor voor te dragen aan de bisschop en hem van inkomsten te voorzien (presentatie- en collatierecht). Dit recht was interessant vanuit het oogpunt van inkomens- en machtspolitiek. Aan het patronaatsrecht waren namelijk veelal tiendrechten gekoppeld. Het was daarmee een begeerlijk goed. Het bezit van de tiend gaf de tiendheffer namelijk het recht in principe een tiende deel van de oogst aan landbouwproducten en van de aangroei van de veestapel op te eisen. Omdat dit in natura plaatsvond, werd de opbrengst niet beïnvloed door inflatie, iets waar de waarde van vastgelegde geldelijke inkomsten juist sterk aan onderhevig was. Bij een door ontginningen uitdijend landbouwareaal en de toepassing van betere teelttechnieken werden deze inkomsten per hectare steeds hoger. Bezit van deze tiendrechten gaf dus grote financiële voordelen. Daarbij kwam dat de bezitter van het patronaatsrecht de mogelijkheid had zijn familieleden en gunstelingen met het pastoorsambt (en de daarbij behorende inkomsten) te laten bekleden. Hierdoor kon hij zijn vertrouwelingen in invloedrijke posities manoeuvreren. Dat het geestelijk welzijn van de parochianen ondergeschikt kon zijn aan zijn persoonlijke belangen behoeft geen nadere uitleg.

De pastoors (*persona, curatus, investitus*) hoefden bovendien de lasten van het pastoorsambt niet zelf te dragen. Soms oefenden ze zelf de zielzorg in hun parochie uit, veelal lieten ze dit werk echter over aan een plaatsvervanger: de vicaris of vice-cureit. De bisschop of, als afgeleide macht, zijn aartsdiaken dan wel de landdeken, was bevoegd de parochie aan de gepresenteerde pastoor toe te wijzen en daarna opdracht te geven aan een plaatselijke kerkelijke ambtsdrager de nieuwe pastoor daadwerkelijk in het bezit van zijn parochie te stellen: de admissie en institutie of installatie.

De zielzorgende vicaris leefde van de inkomsten die hij ontving van de officiële pastoor. Laatstgenoemde beschikte via zijn patroon over de rechten die aan het pastoorsambt verbonden waren. Hoewel dit lokaal kon verschillen maakten een hoeve als ambtswoning en tienden daarvan in de regel het belangrijkste onderdeel uit. Daarnaast had de vicaris incidentele inkomsten, bijvoorbeeld uit doop- en begraafrechten (*jura stolae*), offergaven (*oblaciones altaris*) en de eerste missen van priesters in de parochiekerk. Naast de dienstdoende pastoor, aan wie de zielzorg was toevertrouwd, waren in de kerk vaak priesters te vinden die aangesteld waren aan een altaar, waaraan ze missen dienden op te dragen. Daarvoor ontvingen deze personen, ook vicarissen geheten maar zonder zielzorg, inkomsten die ze trokken uit de goederen die de stichter van het altaar beschikbaar gesteld had.

De parochie Orthen-'s-Hertogenbosch

De stad 's-Hertogenbosch was vanaf de twaalfde eeuw gevormd op het eigen goed van de hertog van Brabant, nabij het dorp Orthen. Ze was door hem gesticht met economische, militair-strategische en politieke motieven. Ze was de meest noordelijk gelegen stad van het hertogdom Brabant en als vooruitgeschoven post door de hertog kort voor 1200 van stadsrechten voorzien om handel en nijverheid te bevorderen. Gunstig gelegen aan de samenvloeiing van Dommel en Aa, bood de stad haar inwoners een beschermde plek voor handel en nijverheid. Een op deze rivieren aansluitend stelsel van waterwegen in de stad verschaftte een nuttige infrastructuur. Via de Dieze had ze in noordelijke richting direct toegang tot de Maas. Deze strategische ligging gaf de hertog de mogelijkheid de noordelijke grens van zijn hertogdom ermee te beschermen. De stad diende hem bovendien als steunpunt om de Meierij te beheersen.

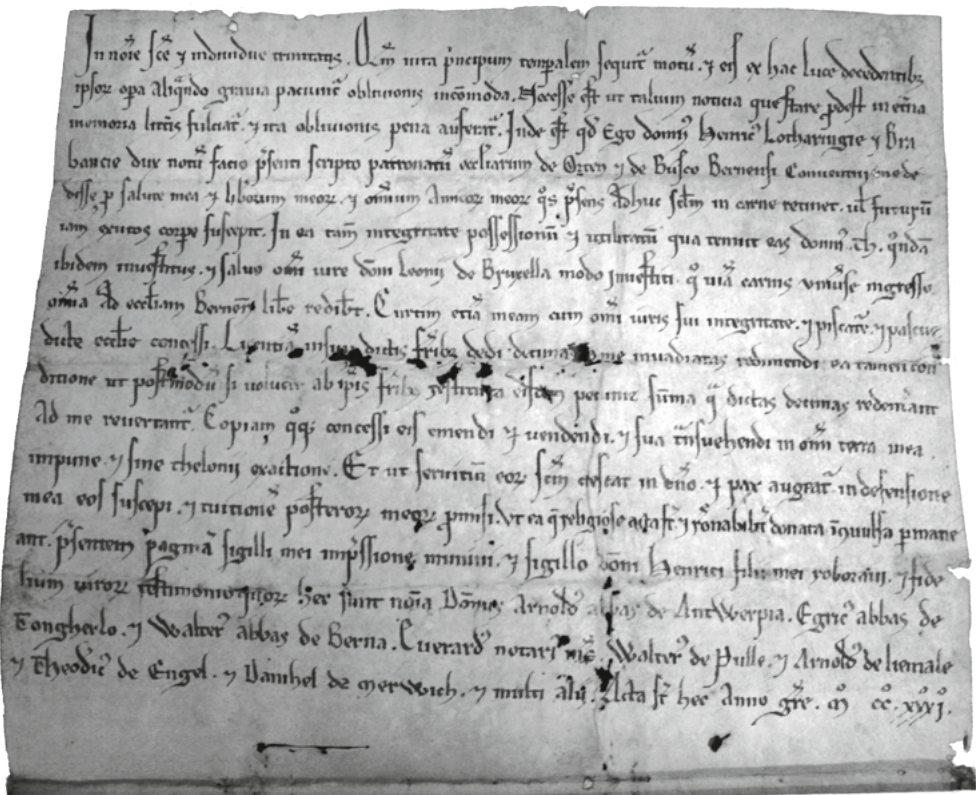
Niet het mooiste, wel het oudst bewaarde stadszegel van 's-Hertogenbosch, 1242 (AAB, inv. nr. IXB1)

Deze stedelingen hadden ook behoefte aan geestelijke verzorging. Parochieel hoorde de stad onder het veel oudere Orthen. De nieuwe stad was gesticht binnen de grenzen van die parochie. De kerk in Orthen stond op flinke afstand van de stad. Om die reden ontwikkelden zich in of bij 's-Hertogenbosch een of meer cultusplaatsen waar de Bosschenaren terecht konden voor hun meer dagelijkse godsdienstige behoeften. De belangrijkste bidplaats van de stad werd de Sint-Janskerk. Ze werd gebouwd buiten de oudste stadsomwalling. Vermoedelijk werd ze voor het eerst vermeld in 1222 of 1223, toen hertog Hendrik I van Brabant een aantal

¹ Zie voor de kerkelijk-institutionele situatie in het bisdom Luik: Bijsterveld, *Laverend*, 27-60.

goederen aan de aartsbisschop van Keulen opdroeg, met uitzondering van zijn hof en het terrein van de kerk, en ze vervolgens van hem in leen terug ontving.² Deze kerk ontwikkelde zich zo sterk dat de kerk in Den Bosch een dochterkerk werd van de parochie Orthen en de pastoor van Orthen zich pastoor van de canoniek verenigde parochies Orthen en Den Bosch kon gaan noemen. Kerkrechtelijk bleef de parochie 's-Hertogenbosch afhankelijk van en onderhorig aan de pastoor van Orthen. Onder de Bossche parochie ressorteerde naast de stad ook het vrijdom (Deuteren, Hintham en Den Dungen).

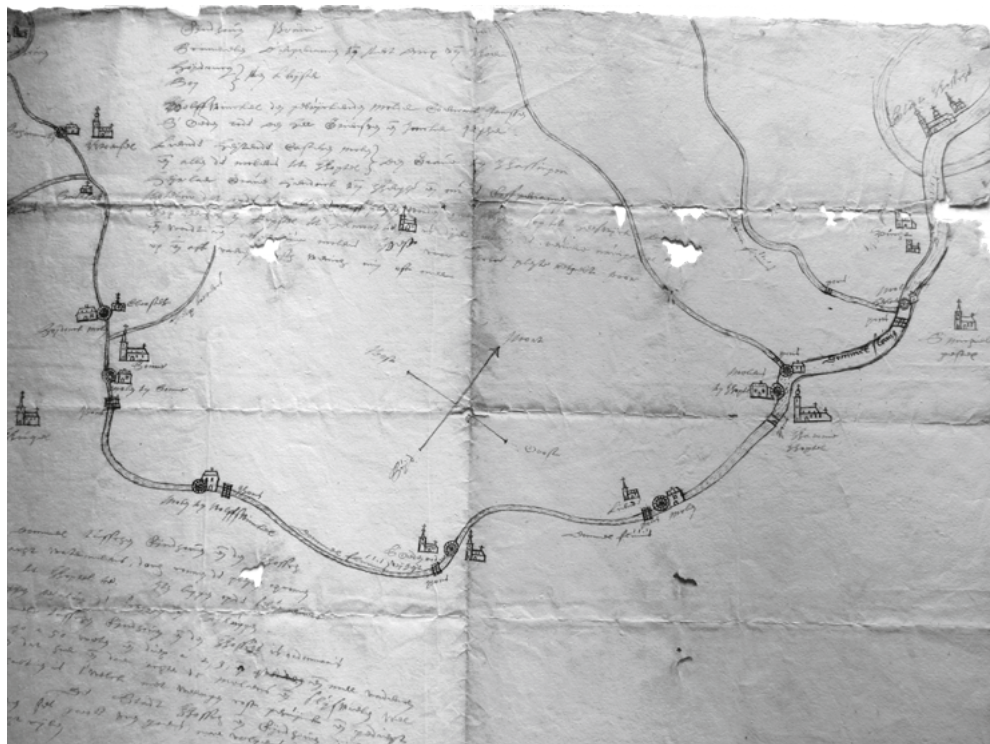
Het patronaatsrecht van de kerken van Orthen en Den Bosch behoorde toe aan de heer, de hertog van Brabant. Hertog Hendrik I schonk het in 1231 of 1232 (toen waren er blijkbaar twee kerkgebouwen) aan de premonstratenzerabdij van Berne ten noordoosten van Heusden. De norbertijnen moesten bij deze schenking het bezit en gebruik van die kerken door de voormalige pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch, Theodericus, en de pastoor van dat moment, Leonius de Bruxella, respecteren. De tienden (hoewel toen verpand) hoorden erbij, evenals een hof (*curtis*), visrechten en weilanden.³ Het is onbekend wie de abdij na het overlijden van of de vrijwillige afstand door Leonius als nieuwe *investitus* voorgedragen heeft aan de aartsdiaken. Mogelijk is de vermelding uit deze tijd van twee priesters van Den Bosch in het necrologium van de abdij een aanwijzing voor pastorale activiteiten van Berne daar.⁴ De abdijsleden zelf waren nog niet actief in de zielzorg.⁵

De voordracht van seculiere priesters (priesters die niet tot een klooster behoren) door de abdij ging gepaard met de exploitatie van de goederen in Orthen-Den Bosch. De vermelding van een zekere Thomas, proost (*praepositus*) van Orthen, in het necrologium van de abdij wijst hierop. Het gaat hier niet om een biechtvader van de Zusters van Orthen, zoals de uitgever ervan meende.⁶ Een Thomas in die functie is niet bekend, de benaming *praepositus* voor een biechtvader van die zusters is ongebruikelijk en zijn vermelding staat in de oudste lagen van het necrologium. Proost in de betekenis van beheerder van een goederencomplex, een uithof, in dit geval van norbertijnen, ligt meer voor de hand. Een relatie met de schenking van 1231-1232 kan daarom verondersteld worden: Thomas als proost van de proosdij Orthen.

Deze schenking was na de uithof Bernheze te Heeswijk en Dinther, ongeveer dertig jaar tevoren verkregen, de tweede uithof van Berne in de Meierij. Een dergelijk uithof kon als overslagplaats bij een handelscentrum van groot nut zijn en was daarom voor de hertog welkom en voor de abdij van belang.⁷ Het is onbekend wat precies behoorde bij de uithof Orthen. Van de uithof van de norbertijnenpriorij van Postel, die rond 1250 bij 's-Hertogenbosch een aanvang nam, is wat meer bekend. Die lag tussen de oude stadsmuur en de Dommel.⁸ Deze ligging bood transportmogelijkheden via die rivier. Voor Berne lijkt de Aa interessanter. Deze rivier liep toen via het deel van de huidige Groote Stroom dat nu parallel loopt aan de Hinthamerstraat, tot aan de oude haven aan de Markt.⁹ Vermoedelijk was de uithof Orthen meer op die kant van de stad georiënteerd. Via de Aa konden immers goederen getransporteerd worden tussen de uithof Bernheze en de Bossche markt.¹⁰ Een koppeling van deze uithof met het oudste refugiehuis van de Abdij van Berne, net buiten de oude stadsomwalling (Achter het stadhuis 14-20), past goed in dit beeld.¹¹ Mogelijk werd van hieruit de proosdij bestuurd met de Aa én de Dommel binnen direct bereik.

- 2 Camps, *ONBI*, 190-192 nr. 123 d.d. 1222 [april 3 – 1223 april 22]. Het gaat onder meer om zijn allodium Orthen met Den Bosch en alle toebehoren '*excepta curia sua et atrio ecclesie*', dus met uitzondering van zijn hof en het terrein van de kerk. 'Atrium' moet hier worden opgevat als het directe rechtsgebied van het kerkhof (vergelijk de plaats van handeling in 1372: '*in Buscoducis, in atrio capelle Sancte Crucis, ante domum inhabitationis dicti Johannis [de Os]*' en in 1376: '*in Buscoducis, in atrio prope turrim Sancti Johannis*': Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2 nr. 258.1 en 81.3, en de Middelnederlandse vertaling ervan als 'hof', 'veurhof' en 'vrijd-hoof': C. Kiliaen, *Etymologicum Teutonicæ Linguae*). Om welke kerk het gaat wordt niet aangegeven: de Orthense (het minst waarschijnlijk) of de Bossche. In het geval dat de Bossche bedoeld is, kan het gaan om een bidplaats binnen de oudste omwalling, dan wel het terrein van de huidige Sint-Jan. Tevens is onduidelijk of er al een gebouw stond. Twijfels of het gebied van de huidige Sint-Jan bedoeld is, worden uitgesproken door Steurs, *Naissance d'une région*, 366-367 en Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 55 en 131 noot 10. De Bossche kroniekschrijver Molijs houdt het op het terrein van de toekomstige Sint-Jan (Molijs, *Kroniek*, 142).
- 3 Camps, *ONBI*, 234-235 nr. 159 d.d. 1231 [maart 21 – 1232 april 10].
- 4 Zegebertus '*sacerdos de Busco Ducis*' (na 1238/1239) en Everardus '*sacerdos de Busco*' (voor 1285), naar analogie van de vermelding in het necrologium van Wilhelmus '*sacerdos de Pijnacker*' in verband met de parochie Pijnacker waarvan de norbertinessen van Koningsveld het patronaatsrecht bezaten: Van der Velden, *Necrologium*, 39, 67 en 85. Een Zegebertus was bedienaar van een altaar in de Sint-Jan in 1309: Camps, *ONBI*, 953-954 nr. 786 d.d. 1309 september 10.
- 5 Met de verwerving van het patronaatsrecht van Orthen-Den Bosch zette de abdij een reeks verwervingen van patronaatsrechten in. Kort na Orthen-Den Bosch kreeg de abdij de parochie Berlicum (voorbereid in 1237, geëffectueerd in 1240: Camps, *ONBI*, 262-262 en 269-270 nr. 182 d.d. 1237 maart 26 en nr 190 d.d. 1240 juni 15. In het begin plaatste de abdij er geen abbdijleden als pastoor. Het bezit van het patronaatsrecht van de parochie Herpt vanaf 1247 leverde daar ook geen zielzorgende norbertijn op. Een teken van de overgang van een contemplatieve naar een zielzorgende abdij treffen we eerst aan bij de patronaatsrechten van de abdij over Heeswijk vanaf 1284/1285 (waar ze sinds 1196 de uithof Bernheze bezaten) en over Vlijmen-Engelen, Hedikhuizen en Oudheusden vanaf 1285, dicht bij hun abdij. Daar zetten ze meteen en permanent norbertijnen als pastoor in. Ook andere norbertijnenabbdijen kenden een dergelijke ontwikkeling: Ardura, *The Order of Prémontré*, 50-51; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 65.
- 6 Van der Velden, *Necrologium*, 94.
- 7 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 287; Van Bavel, 'De stadshoven', 14-16; Van Bavel, 'Schakels'.
- 8 Janssen en Zoetbrood, 'De Uithof', 76; De Vries, 'De dendrochronologische datering', 104-105; Van Drunen, 'Een speurtocht', 74.
- 9 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 112-113.
- 10 Opgravingen op het oude Sint-Janskerkhof wijzen op belangrijke landbouwactiviteiten ter plaatse tot circa 1275 toen een verstedelijking aanving: Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 54-94; Van Haaster, 'Plantaardige en dierlijke resten', 141-147.
- 11 Het grote terrein waarop het eerste refugiehuis van de abdij stond, lag tussen het Lombartstraatje en de Verwerstroom: Van Drunen, 'Een speurtocht', 74.

De Dommel tussen Eindhoven en 's-Hertogenbosch, met ingetekend de bruggen en watermolens (Archief Abdi van Postel, digitaal: BHIC, 2114 Abdi van Postel, inv. nr. 28 abdi-kaarten)

Het patronaatsrecht keerde korte tijd later terug bij de hertog. Of de economische exploitatie door de abdi van Berne ook stopte, is onbekend.¹² Mogelijk verstedelijkte het gebied van de uithof. In november 1270 schonk hertog Jan I het patronaatsrecht van Orthen-'s-Hertogenbosch aan de dominicanessen van Hertoginnedal te Oudergem bij Brussel voor het zielenheil van zijn vader hertog Hendrik III en wegens devotie van zijn toen nog levende moeder Aleidis. Zij had het klooster kort tevoren, in 1262, gesticht.¹³ Diende de afstand van haar rechten in 1267 op het bos van Baest onder Oostelbeers aan de abdi van Berne als compensatie voor dit verlies?¹⁴ Het patronaatsrecht van dit strategisch gelegen gebied was in de hertogelijke politiek interessant genoeg om het terug te nemen van de Hollandse abdi Berne en in handen te brengen van een Brabants klooster waarop de hertog direct invloed kon uitoefenen. De zusters van Hertoginnedal behielden dit recht tot 1412.

De overgang van het patronaatsrecht in 1270 en een conflict met de begijnen in 1274 duiden op een afronding rond die tijd van de definitieve vestiging van een parochiekerk voor de Bosschenaren buiten de eerste omwalling, tegen het beginhof aan.¹⁵ De datering van de oudste delen van de kerktoren, circa 1250-circa 1260, onlangs bijgesteld naar 1240-1250, komen overeen met deze gedachte.¹⁶ Archeologische opgravingen geven een ophoging van dit gebied vanaf die tijd te zien. De aangetroffen delen van de immunitetsmuur rondom de kerk worden op circa 1275 gedateerd.¹⁷ De uitleg van de stad maakte de vestiging van de Bossche parochiekerk in dit nieuwe stedelijke gebied mogelijk. Vanaf het eind van de dertiende eeuw werd dit terrein ommuurd. De hertog had zijn *curia* juist buiten de oude

stadsmuur aan de Hinthamerstraat gevestigd. Midden in deze uitbreidingswijk van de stad overvleugelde de nieuwe parochiekerk, waarvan de patroonheilige Sint-Jan voor het eerst vermeld wordt in 1274,¹⁸ al snel de kleine Orthense kerk.

De vorming van kapittels

In de wildgroei van geestelijken in de christelijke wereld van West-Europa die groeps-gewijs al dan niet volgens een bepaalde regel leefden, werd structuur aangebracht rond het jaar 800. Keizer Lodewijk de Vrome schreef in 816 een scherpe verdeling in twee groepen voor. Enerzijds waren er de geestelijken die zich terugtrokken uit de wereld. Zij werden verplicht de Regel van Sint-Benedictus te volgen die aan de basis ligt van het West-Europese kloosterleven. Andere geestelijken bleven in de wereld. Zij dienden de Regel van Augustinus te volgen, zoals die rond 765 was aangepast door Chrodegang van Metz (*Regula Canoniorum*). Omdat deze regel op het Concilie van Aken in 816 werd voorgeschreven aan deze tweede groep geestelijken heet ze ook wel de Akense regel. De laatstgenoemde geestelijken zonderden zich niet af van de wereld, waren verbonden aan een kerk, leefden gemeenschappelijk, legden geen geloften af en konden daarom beschikken over privébezit. Ze vierden hun dagelijkse getijden en gemeenschappelijke mis in de kerk waaraan ze verbonden waren, en waren niet belast met zielzorg. De slechte naleving en verslapping van de regeltucht uitten zich na enkele eeuwen onder meer in het loslaten van het gemeenschappelijke leven: de leden gingen in afzonderlijke huizen bij de kerk wonen. De kerkhervorming onder paus Gregorius de Grote rond 1100 leidde tot kapittels die teruggrepen op de Regel van Augustinus. Zij kozen weer voor het gemeenschappelijke leven en het verbod op privébezit en werden reguliere kapittels genoemd. Voorbeelden ervan zijn de norbertijnen en kruisheren. De kapittels die zich niet hervormden werden seculiere kapittels genoemd. Vanaf de twaalfde eeuw werd de term kapittel algemeen gebruikt. Aan het hoofd stonden oorspronkelijk meestal een deken voor de geestelijke en een proost voor de zakelijke leiding. De leden waren kanunniken. Ze leefden van hun aandeel, hun prebende, in de inkomsten die het kapittel uit zijn gezamenlijke goederen en rechten (de *mensa*) trok.

Ook in het bisdom Luik vormden zich dergelijke groepen geestelijken. De oudsten bevonden zich in de stad Luik, centrum van het diocees. Rond het jaar 1000 groeide het aantal kapittels er van twee naar acht. Het kapittel, verbonden aan de bisschopskerk, het kapittel van Sint-Lambertus, was het kathedraal kapittel, de overige waren zogenoemde secundaire of collegiale kapittels. De oudste kapittels in het aartsdiakonaat Kempenland zijn vrijwel alle ontstaan in het kader van consolidering van de macht van de keizer of bisschop. Ze stonden

12 De omzetting van de agrarische uithof naar een stadshof zonder landbouwexploitatie, zoals in het geval van de Postelse uithof aangetoond is (Janssen en Zoetbrood, 'De Uithof', 76), kan ook voor Berne opgeld gedaan hebben.

13 Camps, *ONBI*, 417 nr. 327 d.d. 1270 november (vóór 21), slechts bekend uit een zeventiende-eeuwse notitie. Deze schenking werd bevestigd in 1290: Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 237-238. De bevestiging is niet opgenomen in *ONBI*.

14 Camps, *ONBI*, 392-393 nr. 309 d.d. 1267 juli 28.

15 Het conflict met de begijnen werd officieel opgelost op 6 juli 1274: Camps, *ONBI*, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6. Drie maanden tevoren, op 30 maart, verklaarde het voltallige schepencollege van 's-Hertogenbosch de laatste wilsverklaring van Willem van Gent omtrent een schenking te zullen uitvoeren. Er stonden toen (en al ten tijde van het opmaken van het testament) vier altaren in de kerk waaraan vier priesters verbonden waren, een zeer bescheiden geheel: Camps, *ONBI*, 431-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30. Deze vier priesters werden in 1311 aangeduid als de vier oude priesters van de Sint-Jan: Camps, *ONBI*, 1025 nr. 838 d.d. 1311 april 23. Kerk- en Heilige Geestmeesters van de Sint-Jan worden pas in 1295 voor het eerst vermeld.

16 Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 419; Gaudemans, *De Sint-Jan*, 38-42.

17 Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 69 en 73.

18 Camps, *ONBI*, 431-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30.

los van de parochiekerk en werden bijna altijd gevestigd in een plaats waar de relieken van een heilige werden vereerd. Door hun aanwezigheid gaven ze aanzien aan hun kerken, door hun officie verrijkten ze de eredienst. Bovendien legitimeerden ze de macht van hun stichter. Hij kon ze inzetten in zijn bestuur en administratie en in het onderwijs. Ten slotte was het kapittel voor hem een middel om zijn gunstelingen te belonen met een plaats in dit college. Als stichter had hij immers het begevensrecht.¹⁹

De opkomende regionale aristocratie kopieerde deze strategie vanaf de elfde eeuw. Gesticht door de lokale machthebber in een kader van een heiligencultus, meestal een lokale heilige, versterkten ze zijn grip op het gebied. Gevestigd in de burchtkapel, die tevens dienst deed als grafkapel, kon het kapittel geestelijk waken over de dynastie van de heerser. Zo werden deze instellingen een middel tot legitimatie en bestendiging van zijn macht. In het noorden van het bisdom behoorden de kapittels van Alem, Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek tot dit type. Qua omvang waren deze kapittels niet te vergelijken met de oude kapittels in Tongeren, Maastricht of Luik, die ontstaan waren in bisschoppelijke vestigingsplaatsen. De oorsprong van deze oude Meierij-kapittels uit de elfde of twaalfde eeuw ligt bij lokale machthebbers. Ze zijn respectievelijk verbonden aan de relieken van Sint Odrada, Sint Oda en Sint Bugisis (de vader van Sint Odulphus). Het kapittel van Hilvarenbeek moest het

zonder heilige stellen. In Sint-Oedenrode stond de kapittelkerk bij de burcht aan de ene kant van de Dommel, de parochiekerk stond in Eerschot aan de andere kant. De hertog gebruikte deze kapittels later bij de uitbouw van zijn macht in de Meierij. Al voor 1300 had hij er zich een machtspositie in verworven. Van het kapittel van Sint-Oedenrode kon hij alle prebenden vergeven. De heren van Oirschot en Hilvarenbeek had hij gedwongen hun benoemingsrecht met hem te delen.²⁰

De knoptoren, voormalige parochiekerk van Sint-Oedenrode in Eerschot. Foto: Jospé Arnhem (BHIC, *Fotoverzameling*, 1669-002834)

Het kapittel van Sint-Jan

's-Hertogenbosch was in de veertiende eeuw steeds welvarender geworden. De stad ontwikkelde zich tot bestuurlijk en administratief centrum van de Meierij, een van de vier kwartieren van het hertogdom. Het zelfbewustzijn van haar burgers nam toe. De eerste drie hoofdsteden van het hertogdom (Leuven, Brussel en Antwerpen) hadden al enkele eeuwen hun kapittel. Een eigen kapittel in de Sint-Janskerk, die de moederkerk van Orthen ontgroeide was, zou niet misstaan. De stad zou eer en aanzien verwerven met een dergelijk college binnen zijn muren. Religie en onderwijs zouden er wél bij varen, de snel voortschrijdende verschriftelijking in de stad had er behoefte aan.²¹ De hertogin, Johanna van Brabant, en haar echtgenoot Wenceslaus van Luxemburg zullen er meer dan welwillend tegenover gestaan hebben.

In 20 januari 1366 richtte de Luikse bisschop Jan van Arkel met instemming van Adam die Lu, pastoor van de parochies Orthen en 's-Hertogenbosch, een kapittel van dertig kanunniken op in de Sint-Jan. Het was hiermee kleiner dan de oude kapitels van Luik (veertig tot zestig kanunniken) of het Sint-Servaaskapittel van Maastricht (veertig kanunniken), maar verreweg het grootste in de Meierij. Binnen de hoofdsteden van het hertogdom was dit kapittel het jongste en meteen het grootste.²² Deze heren hadden vanuit deze functie niets van doen met zielzorg. Die was en bleef een zaak van pastoor Adam die Lu persoonlijk, die tevens als eerste deken van het kapittel fungeerde. De zielzorger in de Sint-Jan (Adam zelf of een plaatsvervanger) moest natuurlijk concessies doen aan dit college. De dertig kanunniken waren voorheen vicarissen, verbonden aan de altaren in de kerk. Samen met de pastoor hadden zij de aanvraag bij de bisschop ingediend. Hun opwaardering betekende dat de zielzorger beduidend minder grip op 'zijn' kerk had. Hij moest dit gebouw voortaan delen met het nieuwe college en genoeg nemen met een tweederangspositie. De bisschop regelde de onderlinge verhouding statutair.²³ De nieuwe kanunniken hadden geld over voor hun statusverhoging. Ze beloofden op 27 januari aan Coenraad van Driel, zegelaar van de aartsdiaken van Kempenland, ten behoeve van de aartsdiaken 250 gouden rozenmottoenen te betalen en rond diezelfde tijd aan Gerard van Uden, zegelaar van de bisschop, voor laatstgenoemde hetzelfde bedrag als dank voor hun arbeid ten behoeve van de verheffing van de Sint-Jan tot kapittelkerk.²⁴

Opvallend is het ontbreken van een compensatieregeling met de priorin van Oudergem, die het patronaatsrecht voor de pastoor behield. Ze moest zich deze ingreep in 'haar' kerk laten welgevalen. We merken niets van tegenstand van de families of personen die de

19 Bijsterveld, 'De oorsprong van de oudste kapitels', 206-221; Bijsterveld, 'Bisdommen, kapitels, kloosters', 224-245 en 255-256.

20 Bijsterveld, 'De oorsprong van de oudste kapitels', 212-214; Bijsterveld, 'De stichting van kerk en kapittel', 132-133. Het Oirschotse kapittel telde elf leden, die van Sint-Oedenrode en Hilvarenbeek ieder negen.

21 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 126-132; Van Synghel, *Actum*, 53-60. Naast het notariaat en stadssecretariaat bestonden vanaf de stichting van het kapittel nauwe banden met de in 1318 gestichte Lieve-Vrouwe-Broederschap. De familie De Mierde is hiervan een sprekend voorbeeld: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1 nr. 264 en Van Synghel, *Actum*, 284-287. Aan het altaar van de broederschap waren drie kanunniken verbonden.

22 Leuven 1015, 28 zetels; Brussel 1047(?), 22 zetels; Antwerpen 1124, 24 zetels. Ook het Antwerpse kapittel was voortgekomen uit priester-prebenden.

23 Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, 1356-1358. Alle ambten in de kerk behoefden goedkeuring van het kapittel; het hoogkoor was voortaan voorbehouden aan het kapittel; de pastoor moest zijn werkzaamheden verrichten aan het altaar van de Zielenmis of een ander altaar; als de kanunniken hun getijden zongen mocht de pastoor niet hardop zingen. Er waren op het moment van stichting geen dertig altaren aanwezig in de kerk. Aan één altaar waren namelijk soms meer vicarieën verbonden. De vier prebenden waaraan de plicht tot dagelijkse misvieringen verbonden waren, gaan mogelijk terug op de vier oude priesters en de vier altaren van de Sint-Jan die in 1274 en 1311 genoemd werden.

24 AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 1v-2r. Zie voor de carrière van Koenraad van Driel, Bosssenaar en grondlegger van het Sint-Eloysgasthuis (†25 oktober 1380): Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, III 82-83 n. 1.

vicarieën gesticht hadden. Het ligt voor de hand dat de meest vooraanstaanden uit de stad ze vroeger gesticht hadden. In de meeste gevallen zullen ze zich bij de stichting het patroonaatsrecht hebben voorbehouden om familieleden of andere gunstelingen als bedienaar naar voren te kunnen schuiven. Dit recht verviel nu aan het kapittel. Dat er desondanks een kapittel kon komen, toont aan dat de heersende groep in de stad volmondig achter de stichting stond of moest staan. Ook de rol van de hertog blijft volledig in het duister gehuld. In de stichtingsakte regelde de bisschop veel, soms tot in detail, maar hij geeft niet aan wie in de vacante plaatsen kon voorzien. Uiteraard kon de paus personen begiftigen met een kanonikaat.²⁵ Hertogin Johanna en haar echtgenoot Wenceslaus gebruikten eveneens hun rechten op dergelijke benoemingen.²⁶ Alleen uit 1394 kennen we een verzoek

van de hertog van Brabant aan de paus om een gunsteling te benoemen in het Bossche kapittel met uitzicht op een prebende.²⁷ Op basis daarvan en wegens de klaarblijkelijke instemming van de priorin van Oudergem en de gegoede Bossche burgerij vermoeden we dat de hertog *collator* (patroon van de kerk met benoemingsbevoegdheid) was en mogelijk zelf aan de wieg van het kapittel stond.²⁸ Dit is in overeenstemming met de ontstaansgeschiedenis van de veertiende- en vijftiende-eeuwse kapitels uit naburige Brabantse plaatsen: ze werden door de heer gesticht en hij beschikte bij de stichting meestal volledig over het collatierecht. Ze waren veel kleiner dan het Bossche.²⁹

Het Boterkerkje in Oirschot, gebouwd in de twaalfde eeuw, oorspronkelijk de zetel van het kapittel van Oirschot (BHIC, *Fotoverzameling*, PNB001046919)

Van een bijzondere heiligenverering was op dat moment in 's-Hertogenbosch nog geen sprake, hoewel de Mariaverering in de decennia onmiddellijk daarna sterke opgang maakte. Evenmin bestond er een speciale band met de hertogelijke dynastie, zoals die duidelijk tot uiting kwam bij de kapitels van Leuven en Brussel. Wél ligt de stichting volkomen in lijn met de vestiging, uitbouw en consolidatie van de hertogelijke macht in het noordelijke deel van het hertogdom. In de kapitels van Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek had hij in de dertiende eeuw, samen met de feitelijke machtsovername, de begeving van de prebenden geheel of gedeeltelijk in handen gekregen.³⁰ Enkele decennia voor de stichting van het kapittel had hertog Jan III zijn greep op het stadsbestuur van Den Bosch versterkt. In 1336 had hij de benoeming van de schepenen aan zich getrokken en de macht van het patriciaat in het bestuur verminderd door de controle van de ambachten op de stadsfinanciën te versterken.

Toen zijn enige dochter Johanna tijdens de oorlog rondom de opvolging in 1356 van de vier hoofdsteden alleen 's-Hertogenbosch nog aan haar zijde vond, vluchtte ze daarheen. Met het verlies van Heusden en het Land van Heusden aan de Hollandse graaf werd de noordgrens van het hertogdom bij 's-Hertogenbosch ernstig verzwakt.³¹ Iedere mogelijkheid tot grotere hertogelijke invloed in en op de stad zal de hertogin aangegrepen hebben.

Het moment van stichting van het Bossche kapittel viel niet samen met andere kapittelstichtingen in het bisdom Luik. Wat dat betreft is er meer overeenkomst met het Utrechtse diocees. Vanaf de veertiende eeuw speelde de bisschop als initiatiefnemer daar vrijwel geen rol meer, maar werden de stichtingen in gang gezet door lokale wereldlijke heren of landsheren. Dicht bij 's-Hertogenbosch, in Heusden, stichtte in 1355 Mechteld, weduwe van heer Herberen van Riede, een klein kapittel in de parochiekerk. Het bestond uit vijf kanunniken. De stichteres behield de begeving van de prebenden aan zichzelf en haar familie. Heusden was op dat moment Brabants bezit. De collator van de kerk, hertog Jan III van Brabant, behield zich het recht voor de door de kanunniken te kiezen deken te benoemen.³² De Bossche situatie vertoont meer gelijkenis met de activiteiten van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren korte tijd later. Hij stichtte onder meer kapittels in Dordrecht (1367), Den Haag (1367) en Zierikzee (1378). Hij vestigde het Haagse in de hofkapel, de twee andere in bestaande parochiekerken. Dat van Zierikzee stichtte hij door de bestaande groep van acht priesters met hun prebenden in een kapittel om te zetten. Bij de vorming van deze drie kapittels werden de prebenden door hem vergeven.³³

Zolang Adam die Lu deken en pastoor was, zal het gezamenlijke gebruik van het Bossche kerkgebouw niet tot problemen geleid hebben. Deze situatie veranderde mogelijk al in 1367 wegens zijn terugtreden.³⁴ Het kapittel koos een nieuwe deken. De priorin van Oudergem droeg, los van het kapittel, een nieuwe pastoor voor aan de aartsdiaken. Vanaf 1367 was Emundus de Ghemert als rector van de parochies van Orthen en Den Bosch belast met de zielzorg in de Sint-Jan.³⁵ Op 4 januari 1369 gaf paus Urbanus V opdracht aan de dekens van Sint-Georgius in Keulen, Sint Paulinus in Trier en Sint-Marie in Utrecht gedurende drie

25 Zie bijvoorbeeld Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, II nr. 2207. De paus verving in 1391 de onwaardige kanunnik Wilhelmus de Witrode de Venlo door Nicolaus Cleymael: Gastout, *Suppliques et lettres*, 422 nr. 439. In 1392 schonk hij het kanonikaat van de overleden Henricus Tulpini aan Jacobus Walteri de Leodio, in 1393 het kanonikaat van de overleden Ghiselbertus de Palude aan Arnoldus de Stamelardi de Uden, in hetzelfde jaar het kanonikaat van de overleden Petrus de Steewech aan Walterus Wal: Gastout, *Suppliques et lettres*, 524 nr. 648, 528 nr. 656 en 569 nr. 727.

26 Beiden verkregen van de paus in 1376 bijvoorbeeld het recht vier van hun huiskapelen in kapittels te benoemen zonder residentieplicht: Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, III nr. 3693 en 3694. In het Bossche kapittel was residentie niet vereist, evenmin als het priesterschap.

27 Aanvraag om gunsten wegens de intronisatie van Benedictus XIII door de hofmeester van de hertog van Bourgondië op 27 oktober 1394. Voorgedragen werd Theodoricus geboren Godefridus de Eyndhoven: Briegleb en Laret-Kayser, *Suppliques de Benoît XIII*, nr. 1168-1180, rotulus van heer Jan van Immerseel, nr. 1174. Deze naam komt niet voor in het *Handschrift Kievits*, dat overigens voor de veertiende eeuw erg onvolledig is.

28 De eerder genoemde Koenraad van Driel kreeg een plaats in het kapittel in 1372 'ex collatione Joannis episcopi Leodiensis iure devoluto': AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r. De bisschop had de benoeming zelf ter hand genomen omdat de collator er niet tijdig in voorzien had. Dit toont aan dat de bisschop niet de eerste collator was. Als het kapittel zelf de collatie bezeten had, had het wel tijdig een opvolger gekozen.

29 Breda (1303, alle elf prebenden), Eindhoven (1399, negen prebenden, begeving beurtelings door de heer van Eindhoven en de hertog van Brabant), Bergen op Zoom (1428, alle tien prebenden), Bostel (1493, alle zeven prebenden).

30 Bijsterveld, 'De stichting van kerk en kapittel', 132-133.

31 Kuijper, *'s-Hertogenbosch*, 80-88.

32 Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 148-155.

33 Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 23-27.

34 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 654. Op 3 mei in dat jaar zou hij overleden zijn volgens de Bossche kanunnik en penitentiarius Jan Kievits (1609-1620): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r. Dit is onjuist. De Lieve Vrouwe Broederschap ontving de doodschuld van Adam die Lu, deken en persoon (pastoor) van 's-Hertogenbosch, pas in het rekenjaar 1397/1398: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 116, f. 155r. Dekens was hij in ieder geval niet meer sinds 12 augustus 1373 toen Arnoldus Noyde dit ambt bekleedde: SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, charters, 1373 augustus 12.

35 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 136.

De onderzijde van de toren van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, het oudste en enig overgebleven romaanse deel van de kerk uit de dertiende eeuw (rijksmonumenten.nl)

jaar te waken over de belangen van het Bossche kapittel. Dat was wel nodig want er was een hevige ruzie opgelaaid tussen het drie jaar oude kapittel en de zielzorger. De deken van het kapittel van Sint-Marie moest met juridische stappen dreigen tegen hem en andere personen die zich niet voegden naar de rechten van het jonge kapittel. Lang zal het conflict niet geduurd hebben.³⁶

Incorporatie van de parochies Orthen en Den Bosch bij het kapittel

Vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw, de tijd van het Pauselijke Schisma, was het pastoraat van Orthen met het rectoraat van 's-Hertogenbosch een speelbal geworden in de strijd tussen curialen aan de elkaar bestrijdende pauselijke hoven van Rome en Avignon.³⁷ Toen Henricus, kardinaal-bisschop van Santa Sabina, bezitter van de kerk en het rectoraat, stierf, diende zich een geschikt moment aan voor verbetering. De paus wenste een eind te maken aan deze strijd en het kapittel had een vette buit in het vizier. Paus Johannes XXIII (paus in Pisa) willigde op 17 juni 1412 daarom het verzoek van deken en kanunniken van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch in. Het kapittel mocht wegens zijn geringe inkomsten voor het onderhoud van dertig kanunniken de Sint-Salvatorkerk van Orthen en het rectoraat van de Sint-Janskerk van 's-Hertogenbosch incorporeren. Het kapittel had een geschat jaarinkomen van 200 mark zilver, waaraan met deze actie jaarlijks 80 mark zilver werd toegevoegd.³⁸ De waarde van dergelijke kerkelijke bezitscomplexen werd door Rome uitgedrukt in marken puur zilver ter waarde van 7 à 8 rijnsgulden.³⁹ De belangrijkste reden voor deze incorporatie was van religieus-financiële aard: verhoging van de dagelijkse vergoedingen voor de kanunniken, zodat de vieringen op een hoger niveau konden plaatsvinden. Voortaan bezat het kapittel als collectief het pastoorsambt met alle hieraan verbonden inkomsten, vooral tiendrechten. Hiermee wist het zijn financieel benarde situatie opgelost en kreeg het volledig zeggenschap in de Sint-Jan. Bovendien deelde de hertog zijn collatierecht voortaan officieel bij toerbeurt met de kanunniken.⁴⁰ Of deze situatie nieuw was of nu pas officieel vastgelegd werd, is niet duidelijk. Daarbij kwam dat de paus meer en meer gebruikmaakte van het reservatierecht, waardoor hij naar believen kanunniken kon aanstellen in het Bossche kapittel. De pauselijke aanstellingen gingen ten koste van de kandidaten van het kapittel. Een van de hertogelijke plaatsen werd sinds 1428, zoals bij meer kapittels het geval was, toegewezen aan een hoogleraar van de Universiteit van Leuven.⁴¹ Rijkere prebenden waren nodig om het aanzien en de aantrekkelijkheid van het kapittel gelijke tred te laten houden met de inmiddels gestegen welvaart van de stad.

Er dienden nog twee praktische problemen opgelost te worden voordat de incorporatie ten uitvoer gebracht kon worden. De hertog moest nog officieel instemmen met de afwikkeling en de zusters van Oudergem verlangden schadeloosstelling. Op 6 augustus 1412 hadden de Bossche kanunniken Johannes Osman en Petrus Vannyn een afspraak met Anselmus Fabri van Breda, kanunnik van Antwerpen, abbreviator van de pauselijke breven⁴² en secretaris van de hertog van Brabant, in zijn woonhuis in Rome. Hij trad op namens de hertog zelf, maar ook namens Hector de Vitry, biechtvader van de hertog en predikheer. Anselmus was de ideale persoon om in Rome de zaken voor Hector en het Bossche kapittel te behartigen.⁴³ Ze spraken af dat er onderhandelingen zouden volgen over de inkomsten van de twee kerken en een vergoeding voor door Hector te bewijzen diensten als het plan doorgang zou vinden.

36 Tihon, *Lettres d'Urbain V*, nr. 2323; BHIC, MA, inv. nr. 1. De paus vergaf op 21 juni 1371 het pastoraat van Orthen-Den Bosch wegens het overlijden van Emundus aan Robertus, kardinaal-priester van de Santi XII Apostoli; Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, I, nr. 1003.

37 Bijsterveld, *Laverend*, 112, 227, 313.

38 BHIC, MA, inv. nr. 33 en 34.

39 Bijsterveld, *Laverend*, 44 n. 89. Een gemiddelde kerk leverde 6 à 9 mark op, een rijkere 18 à 30 mark.

40 BHIC, MA, inv. nr. 33 en 34.

41 Ingesteld door hertog Filips van Sint-Pols in 1428, bevestigd door paus Eugenius IV in 1431; Reusens, *Documents relatifs*, 81-93.

42 De abbreviatores waren een groep schrijvers verbonden aan de pauselijke kanselarij. Hun taak was officiële pauselijke documenten, zoals bullen en breven, in de juiste vorm voor te bereiden, waarna ze in het net uitgeschreven en verstuurd konden worden.

43 Zie over Anselmus Fabri: Gooskens, *Idealen en macht*. De 'Duitse' setting waarbinnen zich dit in Rome voltrok, blijkt uit de notaris die de akte verleed, Hermannus Cappardi de Urdinghen, clericus van Keulen, en de getuigen Henricus Lolhuys, kapelaan in de Antwerpse Burchkerk, en Arnoldus de Reckoven, respectievelijk clerici van Kamerijk en Luik.

Mocht de hertogelijke toestemming uitblijven dan zou het kapittel verder geen actie meer ondernemen. Op 28 september kwamen Hector, die namens de zusters onderhandelde, en de deken overeen dat de zusters een derde van de offergaven zouden krijgen of, als ze dat liever wilden, 36 rijns gulden. Daarbij zou het kapittel aan de zusters iedere zeven jaar een mark puur zilver geven. Dit alles op voorwaarde dat de hertog zou toestemmen. Als Hector hierin slaagde zou het kapittel hem levenslang 180 gouden kronen per jaar geven. Bij uitblijven van de toestemming zou Hector zijn uiterste best daarvoor blijven doen en de voortgang bij de Curie bevorderen, vermoedelijk mede via Anselmus.⁴⁴

Alles liep zoals bedacht. Op 29 mei 1413 kwam de deken met de incorporatiebul op het uur van de hoogmis in de Sint-Jan, samen met de overige kanunniken. Hij nam de sleutels in bezit van de kluis waarin het Heilig Sacrament en het Heilig Oliesel bewaard werden, en van de doopkapel en kreeg andere zaken aangereikt die ten dienste stonden van de zielzorg, zoals boeken, missalen, kelken en klokkentouwen, ten teken van de inbezitneming. Hij stelde kanunnik Wilhelmus de Wecht als zielzorger aan. Onder klokgelui las de deken vanaf de preekstoel de incorporatiebul voor aan het samengestroomde volk. Hetzelfde tafereel speelde zich onmiddellijk daarna af in de kerk van Orthen waar de deken Jacobus van de Hoerne als zielzorger naar voren schoof.⁴⁵

De personele unie tussen beide parochies bleef bestaan via het kapittel. Kerkrechtelijk was het kapittel pastoor (*investitus*) van de parochies Orthen en Den Bosch.⁴⁶ Dit lichaam kreeg daarmee de zielzorg van alle inwoners van Orthen en 's-Hertogenbosch als taak en als recht. Een vicaris in Orthen en een of meer plebanen of vicecureiten in Den Bosch stonden voortaan in voor de zielzorg. Ze waren plaatsvervangers van het kapittel als officiële pastoor. Het betrof een volle incorporatie, het kapittel hoefde hen niet te presenteren aan de bisschop of aartsdiaken en kon hen naar vrije wil afzetten ('*ad nutum amovibiles*'). Deze zielzorgers waren geen '*vicaris perpetuus*' die in beginsel niet afzetbaar waren. Het kapittel kreeg bovendien controle over bestaande, maar vooral nieuwe kapelanieën zonder zielzorg in de geïncorporeerde parochies door waar mogelijk de patronaatsrechten te claimen. De bedienaren van deze kapelanieën werden aangesteld door de aartsdiaken, doorgaans op voordracht van het kapittel als pastoor.

De overgang verliep niet soepel. De dominicanessen van Hertoginnedal bleven als vanouds tienden innen. Pas een uitspraak in hoger beroep bij het pauselijk hof, als reactie op een vonnis van de deken van Sint-Georgius te Keulen, dwong de zusters in 1417 de tienden van Orthen over te laten aan het kapittel.⁴⁷ De afspraak over de offergaven waarvan het derde deel aan de zusters zou toevallen, bleek onduidelijk. Via hun zaakgelastigde Christianus van Herborch, abbreviator van de pauselijke brieven, verzochten ze daarom in 1418 aan de paus de hoogte ervan te vergelijken met andere parochies en vooral met de offergaven in de Mariakerk in Antwerpen. De paus belaste de abt van Sint-Michiels in Antwerpen en de deken van Sint-Goedele in Brussel met dit onderzoek. In 1422 bekrachtigde de abt de eerder gemaakte afspraken.⁴⁸ Het kapittel verhaalde de lasten die de incorporatie met zich meebracht op zijn toekomstige leden. Vanaf 1427 moest iedere nieuwe kanunnik een cijns van 1 pond payment overdragen aan het kapittel ter delging van de onkosten voor deze parochierechten.⁴⁹

Verhouding tussen het kapittel en de in 1412 bestaande religieuze gemeenschappen

Na de verwerving van de pastoorstitel van 's-Hertogenbosch was het voor het kapittel eerst zaak de bestaande verhoudingen onder de loep te nemen. Waren er vastgelegde afspraken of door gewoonte verworven rechten en wilde het kapittel deze respecteren? Op het eind van de veertiende eeuw waren er in ieder geval spanningen tussen de parochies Orthen-Den Bosch en sommige kloosters geweest. De pastoor, Marinus Bulcano, kardinaal-diaken van Santa Maria Nuova, deed er eind 1393 zijn beklag over bij de paus.⁵⁰ Naast de minderbroeders en wilhelmieten waren vooral de predikheren de boosdoeners. Zie voor de ontwikkeling van de verhoudingen tussen kapittel en religieuze gemeenschappen het overzicht op pagina 106-107.

Met de wilhelmieten zijn later geen geschillen bekend. De clarissen verkregen in 1424 pauselijke goedkeuring voor het lezen van zielenmissen in hun klooster.⁵¹ Beide gemeenschappen erkenden de rechten van de pastoor. De semireligieuze gemeenschappen, zoals de bogarden, tertiarissen, gasthuizusters, zwartzusters en lollarden vormden zonder bijzondere status onderdeel van de parochie, hetgeen niet conflicteerde met de belangen van het kapittel als pastoor.

Ook ten aanzien van de begijnen veranderde er niets. Zij konden vasthouden aan de regeling die ze kort na hun stichting getroffen hadden met de pastoor. Toen in 1270 het patroonaatsrecht van Orthen-Den Bosch aan de dominicanessen van Oudergem gekomen was, werden deze laatsten geconfronteerd met een begijnhof aan de voet van de Sint-Jan. Beide partijen zullen hun rechten hebben willen afbakenen. De begijnen streden voor een zelfstandige gemeenschap en zagen nu wellicht mogelijkheden los te komen van de parochie. Een eigen parochiekerk voor de begijnen paste bij hun streven zich af te sonderen van de rest van de stadsbevolking. De partijen bereikten een overeenkomst in 1274. Scheidsman was de prior van de predikheren in Leuven.⁵² Hij deed uitspraak in het geschil tussen de dominicanessen en Godfried, rector van de kerk van Orthen en Den Bosch, enerzijds en de begijnen met hun provisoren, de deken van Cuijk en de pastoor van Vught, anderzijds. Uitkomst was dat de begijnengemeenschap losgeweekt werd uit het Bossche parochieverband en met bepaalde reserves een zelfstandige status kreeg. Ongetwijfeld was aan deze overeenkomst een stevige onderhandeling voorafgegaan. Het recht om de nieuwe pastoor van de begijnen te presenteren aan de aartsdiaken bleef vast in handen van de zusters. Afspraken werden vastgelegd over de zelfstandige parochiestatus van de te bouwen begijnenkerk en de eraan te verbinden priester. Omdat ze een eigen kerkhof mochten aanleggen, regelde de scheidsman betaling door de begijnen aan de pastoor van Orthen en Den Bosch wegens gederfde inkomsten, onder meer betreffende offergaven bij begrafenissen van begijnen en parochianen.⁵³

44 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657). Kievits spreekt van een bevestiging van de afspraak over de betaling aan Hector op 18 oktober: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9r en 13v. Deze rente zou hem betaald zijn tot 1421. Hij noemt Hector pastoor ('*investitus*'): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9r. Wij treffen dit in de oorspronkelijke teksten niet aan.

45 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3. De pastoor-kanunnik van de Sint-Jan liet zich vervangen door een of meer plebanen. De term plebaan heeft hier niets van doen met de latere term die gebruikt wordt voor een pastoor die namens de bisschop de zielzorg uitvoert in de kathedraal.

46 BHC, MA, inv. nr. 39, 83, 96; Bijsterveld, *Laverend*, 49-50.

47 BHC, MA, inv. nr. 35. Alle tiendplichtige percelen aan weerszijden van Die Stege worden in dit stuk opgesomd.

48 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3.

49 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 117.

50 Gastout, *Suppliques et lettres*, 571-572, nr. 732.

51 SAH, AC, inv. nr. 3 Oorkonde van paus Martinus V, 1424.

52 Deze persoon zal voor beide partijen aanvaardbaar geweest zijn. Hertog Hendrik III was een sterke begunstiger van de dominicanen. Hij had nauwe banden met het Leuvense klooster, zoals zijn echtgenote Aleid die had met de dominicanessen van Oudergem. Anderzijds traden dominicanen vaak op als beschermers van begijnengemeenschappen: Van Bruaene e.a., *Gouden eeuwen*, 240.

53 Camps, *ONB* 1, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6.

Toen het Bossche kapittel in 1412-1413 het pastoraat van Orthen en 's-Hertogenbosch in handen kreeg, behield het begijnhof zijn status aparte en bleven de zusters van Oudergem iedere nieuwe pastoor van het begijnhof voordragen aan de aartsdiaken.

Zorgvuldig bewaarde het kapittel de overeenkomsten die het gesloten had met kloosters, zoals de minderbroeders en de dominicanen, en hun toestemming tot het houden van processies en preken.⁵⁴ Met deze twee kloosters onder vond het kapittel al meteen problemen. Dit was te verwachten omdat beide orden zich ten doel stelden Gods Woord uit te dragen. Beide kloosters waren al lang in de stad gevestigd en genoten veel aanzien onder de parochianen, die zich dan ook vaak bij hen lieten begraven. De onenigheid betrof niet zozeer het biecht horen en preken, als wel het begraven van de parochianen van buiten het klooster.⁵⁵ Dit had alles te maken met de inkomsten die dit laatste genereerde.

Sint-Dominicus ontvangt de rozenkrans uit handen van de Maagd Maria, zeventiende eeuw (Collectie Abdij van Berne)

Ten aanzien van de dominicanen moesten de kanunniken hun nieuwe rechten daarom helder afbakenen. Dit ging niet zonder slag of stoot. Het patronaatsrecht van 's-Hertogenbosch en Orthen was zoals gezegd sinds 1270 in handen van de dominicanessen van Hertoginnedal. Het pauselijk privilege van 1295 dat Hertoginnedal gekregen had, gaf enkel de bevoegdheid aan priorin en convent de te presenteren pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch vóór voordracht met hun kleet te kleden, hetgeen zoveel inhield als in de dominicanenorde op te nemen. Indien nodig konden de zusters deze persoon naar Hertoginnedal terughalen en andere kandidaten in hun plaats voordragen.⁵⁶ De status van dominicaan was dus geen verplichting, de kandidaat kon pas juist vóór het moment van presentatie dominicaan worden en kon zonder opgaaf van redenen van zijn functie ontheven worden. In de incorporatiebul van 1412 wees de paus evenwel op het feit dat de rector van de kerken van Orthen en Den Bosch gewoonlijk een regulier geweest was en dat het kapittel voortaan een kanunnik of een seculiere priester als bedienaar zou leveren, eveneens zonder doorlopende aanstelling.

De dominicanen volgden de regel die Dominicus voor hen gekozen had. Als basis daarvoor diende de Regel van Augustinus, onder meer aangevuld met gewoonten die voor hen noodzakelijk waren om voor buitenstaanders te preken. Ze wilden hun oude rechten vastleggen voordat het patronaatsrecht van Orthen en Den Bosch zou overgaan van de dominicanessen naar het kapittel, uit vrees beknot te worden in hun bevoegdheden. In 1412 maakten ze hierover heldere afspraken met het kapittel. Dat zou hun rechten inzake preken en biecht-horen respecteren en aan hen begraafrechten toekennen zoals dat in Leuven geregeld was.⁵⁷

Nadat het kapittel kort daarop het patronaatsrecht daadwerkelijk in handen gekregen had, stelde het nog in datzelfde jaar vergeefse pogingen in het werk om op de gemaakte afspraken terug te komen. Korte tijd later zou dat wel gelukt zijn, volgens de kroniek van het Bossche klooster.⁵⁸

Sint-Franciscus krijgt vanuit de hemel martelwerktuigen van Christus en de doek van Veronica aangereikt, zeventiende eeuw (Collectie Abdij van Berne)

Bij de botsing met de minderbroeders ging het om dezelfde onderwerpen. Nog maar net was het kapittel als pastoor van 's-Hertogenbosch erkend, of er ontstond al een geschil met hen over het recht van biechthoren en begraven. Mogelijk dateert dit conflict al van vóór 1412, maar ging het kapittel de strijd toen pas echt aan.⁵⁹ De minderbroeders hadden de deken van Sint-Georgius in Keulen, als gemachtigde van bisschop Otto van Munster, beschermmer van hun orde, documenten laten uitvaardigen waardoor ze sinds oktober 1414 rechten kregen toebedeeld inzake biechten en begraven van Bossche parochianen. Het kapittel vocht met gunstig gevolg de geldigheid van deze documenten tot aan de Curie aan. Op 22 december

1419 verklaarde paus Martinus V de documenten ongeldig.⁶⁰ Korte tijd later, op 3 maart 1420, kwamen het kapittel en de minderbroeders tot afspraken over biechten en begraven.⁶¹

⁵⁴ BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 142a.

⁵⁵ Ook het Brusselse kapittel van Sint-Goedele was het bij de verdediging van zijn rechten vooral om de begraafrechten te doen (Charuadas, *Croissance rurale*, 32-33).

⁵⁶ Camps, *ONB* 1, 626-627 nr. 515 d.d. 1295 januari 8. De bevestiging van dit recht in 1306 (Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 241-242) is niet opgenomen in *ONB* 1.

⁵⁷ Zie ook Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 284.1 (1412-09-28).

⁵⁸ Meijer, *De predikheeren*, 213-216; Meijer, *Chronicon*, 35-40. We weten van het bestaan van een overeenkomst over begraafrechten uit 1426. Deze wordt genoemd in een inventaris uit 1734 van archiefstukken die apostolisch vicaris van Den Bosch, Govarts, afscheiden had van de overige kapittelstukken die in bewaring waren gegeven aan het kapittel van Sint-Rombout in Mechelen. Zie hiervoor: Polman, 'Bossche archivalia', 104. Het stuk zelf hebben we niet kunnen terugvinden. Ook Jan Kievits noemt deze overkomst die op 26 oktober 1426 gesloten zou zijn: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 7r. De dominicanen betaalden rond 1500 niet voor 'oblationes' aan het kapittel: SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium, 476.

⁵⁹ Beda Verbeek beredeneert dat de minderbroeders in 1228 in de stad kwamen en er tot omstreeks 1280 de zielzorg uitoefenden, toen naar zijn mening de Sint-Jan pas als volwaardige parochiekerk ging functioneren. Verderop in hetzelfde artikel beperkt hij het minderbroedersklooster tot een hulpkerk met als taken gewone misvieringen, biecht horen en preken: Verbeek, 'De komst der Minderbroeders', 112, 115-116, 118. Hoe noodzakelijk was het dat de minderbroeders met een mogelijk pas in 1263 ingewijde grote kloosterkerk (Verbeek, 'De komst der Minderbroeders', 131) parochietaken uitvoerden voor de oude binnenstad met een parochiekerk vlakbij en met bedienaren die de abdij van Berne sinds 1232 verschaften? Suggereert handschrift T, het oudste handschrift van de kroniek van Molius, dat de minderbroeders zelf later beweerden dat hun kerk als parochiekerk gebruikt is ('Postea fratrum minorum templum tunc parrochie vice cives aliquamdiu habuisse tradunt'): Molius, *Kroniek*, 94-95?

⁶⁰ BHIC, MA, inv. nr. 36. Hierin wordt ook verwezen naar de geschillen met de predikheren.

⁶¹ AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9v. De minderbroeders beriepen zich in hun conflict met het kapittel niet op oude parochierechten in de stad. Hadden ze die al eeuwenlang uitgeoefend dan zouden ze dit zeker als argument gebruikt hebben.

Nieuwe incorporaties

In de vijftiende eeuw bereikte de stad een grote bloei, een bloei waarin de kapittelheren wilden delen. Inlijving van parochies bij de *mensa* van het kapittel beviel de kanunniken blijkbaar goed. Daarbij kwam dat de hertog aan hun zijde stond, omdat hij indirect er zelf ook profijt van had. Kapittel en hertog trokken de volgende jaren meestal gezamenlijk op in hun zoektocht naar inkomstenvermeerdering. Na Orthen-Den Bosch in 1412-1413 breidde het bezit van het kapittel zich dan ook met verscheidene naburige parochies uit, met als verschil dat het kapittel hier na de incorporatie overal *vicarii perpetui* (voor hun leven benoemde pastoors) aanstelde. Doel was niet de zielzorg in de geïncorporeerde parochies op een hoger peil te brengen, maar extra luister bij te zetten aan de diensten in de Sint-Jan en aantrekkelijk te blijven voor nieuwelingen van de zijde van de hertog, de zittende kanunniken of de paus. Aantrekkelijkheid hing nauw samen met de hoogte van de prebenden. Om verhoging te krijgen van de inkomsten van de individuele kanunniken ging het kapittel actief op zoek naar parochies waarmee het zijn financiële armslag kon vergroten.

Parochies Nuland en Geffen

Dit proces begon met Nuland, waarmee duidelijk al banden bestonden. Adam die Lu, investiet van Orthen en Den Bosch, voerde in 1354 een rechtszaak tegen de investiet van Nuland.⁶² Het onderwerp is onbekend. De verhoudingen worden wat duidelijker in 1359. Toen werd Adam patroon van de kerk van Nuland genoemd. Hij gaf in die functie toestemming voor de stichting van een kapelanie in de Nulandse kerk.⁶³ Toen de pastoor van Nuland, Johannes de Dunghen, proost van Mechelen werd, werd het pastoraat in 1391 opgedragen aan Daniel Hol van Vlijmen.⁶⁴ Hij was tevens priester van Sint-Salvator in Orthen en onderhield nauwe betrekkingen met het Bossche kapittel.⁶⁵ Korte tijd later was hij er kanunnik.⁶⁶

De kerk van Geffen in de achttiende eeuw (BHIC, Fotoverzameling, 1636-000734)

In de periode 1419-1422 kreeg de incorporatie van de kerk van Nuland haar beslag. Tegelijkertijd werd de kerk van Geffen ingelijfd. Ook daarvan bezat het kapittel al het presentatierecht. De kerken hadden samen een jaarlijks inkomen ter waarde van 40 mark zilver, hetgeen toegevoegd kon worden aan de *mensa* van het kapittel, toen geschat op een jaarwaarde van 250 mark. Evenals dat van Nuland was het patronaatsrecht van Geffen afkomstig van de pastoor van Orthen. In 1419 had het kapittel met grote verliezen te kampen wegens de stadsbrand van dat jaar. De dertig kanunniken waren aangetast in hun inkomsten en hadden bovendien lasten te dragen voor de kerken van Nuland en Geffen. De deken van Hilvarenbeek kreeg opdracht van de paus hiernaar een onderzoek in te stellen. De rectoren van de parochiekerken van Nuland en Geffen, respectievelijk Daniel Hol van Vlijmen en Philippus de Geldrop, wilden meewerken aan de incorporatie, mits zij schadeloos werden gesteld. In 1422 werd beide pastoors uiteindelijk een levenslange uitkering in het vooruitzicht gesteld, waarmee de incorporatie afgerond was.⁶⁷

Afbeelding van het interieur van de polderkerk, de oude parochiekerk van Nuland. Deze kerk (waarschijnlijk vroeg-gotisch) werd halverwege de negentiende eeuw gesloopt (BHIC, Fotoverzameling, 1657-001356)

In Nuland traden in die periode spanningen aan het licht tussen de geestelijke en de parochianen. In 1359 (en mogelijk al in 1354) was, zoals hierboven aangehaald, een vicarie of kapelanie gesticht in de Nulandse kerk tot ondersteuning van de pastoor. Deze, Jan van der Lucht, had het initiatief hiervoor genomen en legde de basis voor de inkomsten van de bedenaar die verbonden zou worden aan het kort tevoren ter ere van God en Sint-Jan evangelist gewijde altaar. De kapelaan kreeg van de pastoor een deel van diens inkomsten: de offergaven op de altaren, alle broden die hij drie keer per jaar ophaalde, de kleine tiend met toebehoren uitgezonderd de eieren, diverse erfcijnzen en de inkomsten voor verklaringen dat pelgrims de kerk bezocht hadden. De Nulandse gemeenschap vulde op verzoek van de pastoor deze dotatie aan met goederen uit de kerkfabriek. De benoeming van deze

⁶² AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r.

⁶³ BHIC, MA, inv. nr. 114.

⁶⁴ Gastout, *Suppliques et lettres*, 408 nr. 388.

⁶⁵ BHIC, MA, inv. nr. 2. Dit gold ook voor een andere priester van de Orthense Sint-Salvator, meester Johannes de Hersel, investiet van de parochiekerk van Wanssum.

⁶⁶ SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, charters, d.d. 1405 maart 20.

⁶⁷ BHIC, MA, inv. nr. 116-119, 32-33. Daniel Hol overleed op 27 augustus 1422: Bijsterveld, *Laverend*, bijlage 6, nr. 654.

kapelaan behoefde, zo was afgesproken, de toestemming van de 'gebueren' van Nuland. De eerste kapelaan, Gerit Bijndop, beviel uitstekend, mede omdat hij de kinderen in zijn school onderwees. Ook over zijn opvolger, Aert Dekens, waren de Nulanders vol lof. Pastoor ('persoen') Daniel Hol echter vergaf de vicarie daarna op eigen houtje aan een persoon met een mismaakt aanzicht, '*met eenre groeter lippen*'. Daar kwam herrie van. De rust keerde weder toen Gielis van Os met instemming van de parochianen de vicarie overnam, maar verdween weer na zijn dood toen een man uit Breda, '*aen beyden syden manck*' in zijn plaats kwam. Pastoor Daniel ruilde vervolgens een vicarie in Geffen met hem en werd daarmee ook kapelaan in Nuland (een plaatsvervanger verrichtte toen mogelijk de zielzorg). Dit duurde totdat Jan van Vijfeyken door ruil kapelaan werd. Deze was al de zielzorgende vicaris ('*vicaris perpetuus*') van Nuland, waardoor de parochianen nu in plaats van een zielenherder en een assistent nog maar één persoon voor beide functies hadden.

De geburen, die bovenstaande gang van zaken schetsten, beweerden dat er sprake was van bedrog. Toen Jan de vicarie en het pastoraat wilde samenvoegen, werd er vanuit Luik afkondiging van gedaan in de kerk van Nuland zodat er bezwaren tegen konden worden ingebracht. Toen de burens de woensdag daarna naar het kapittel wilden gaan om hun bezwaren kenbaar te maken, kregen ze te horen dat twee dagen eerder Jan van Vijfeyken en Daniel Hol bij het kapittel geweest waren en inmiddels al naar Luik afgereisd waren om de zaak te beklinnen. De geburen wilden dat het kapittel de goederen van de kerkfabriek teruggaf en de vicarie teniet liet gaan.⁶⁸ Hoe de klacht afgehandeld werd, is niet bekend. Wel is zeker dat Jan van Vijfeyken tot zijn dood als zielenherder in Nuland dienst heeft gedaan.⁶⁹

Parochies Heesch en Dinther

Ook in de parochie Heesch bezat het kapittel al voor de incorporatie het patronaatsrecht van de zielzorger. Dit kan wijzen op een oude juridische band tussen de parochie Orthen enerzijds en de parochies van Nuland, Geffen en Heesch anderzijds.⁷⁰ Op 21 januari 1441

De oude parochiekerk van Heesch, 1728 (BHIC, Fotoverzameling, 1641-000560)

Aan weerszijden van de ingang van de huidige Sint-Servatiuskerk in Dinther, nu onderdeel van de parochie Sint-Augustinus, staan deze heiligen uitgebeeld. Servatius is er niet bij. Het is een eerbetoon aan de aangrenzende parochiekerken. Links Sint-Lambertus, patroon van Veghel, rechts Sint-Willibrordus, patroon van Heeswijk (foto auteur)

verzochten hertog Filips de Goede en deken en kapittel aan de paus de kerk van Heesch te mogen incorporeren om in het onderhoud van de dertig kanunniken te kunnen voorzien. De toenmalige pastoor, Wilhelmus Petri de Helmont, wilde afstand van zijn ambt doen tegen een jaarlijkse uitkering. De aartsdiaken van Famenne in het bisdom Luik, meester Johannes Bont, kreeg opdracht dit verder te onderzoeken en uit te voeren.⁷¹ De parochie Heesch werd berekend op een waarde van 28 mark zilver, terwijl het kapittel toen op 290 mark geschat werd. Tegelijkertijd verzochten de hertog en het kapittel hetzelfde aan de paus met betrekking tot de kerk van Dinther, waarvan de pastoor Everardus Everardi de Eyndoven (tevens kanunnik van de Sint-Jan) zijn ambt al had neergelegd. De Dintherse parochie werd eveneens op een waarde van 28 mark zilver geschat.⁷²

Erkende de kerk van Heesch tevoren al het kapittel als patroon, in Dinther was de proost van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht patroon. Dit bezit dateerde minstens al van voor 1139, mogelijk al voor 1050,⁷³ en zou een lichte complicatie gaan vormen. De hertog gaf zijn toestemming voor de incorporatie van beide kerken op 6 augustus 1441.⁷⁴ De volgende dag, bij de daadwerkelijke incorporatie van de kerk, werd bepaald dat het Bossche kapittel de inkomsten die deken en kapittel van Maastricht altijd uit deze kerk ontvangen hadden,

⁶⁸ BHIC, MA, inv.nr. 120.

⁶⁹ Bijsterveld, *Laverend*, 330 en bijlage 6, nr. 634. De Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch noteerde de betaling van zijn doodschuld als priester in Nuland in het rekeningjaar 1462/1463: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 215r.

⁷⁰ Het kapittel bezat overigens ook het patronaatsrecht van Steensel, geschenken door kanunnik Egidius de Statera (overleden 14 april 1376?) en van de parochie Well (Gelderland): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 1v; BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 142a (catalogus munimentorum) f. 1v; RG Online, RG IX 05459, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RG/9/5459>> (Datum 13.10.2016), 12 november 1468. Het kapittel incorporeerde deze parochies niet, mogelijk vanwege hun excentrische ligging.

⁷¹ BHIC, MA, inv. nr. 33. Met de pastoor van Heesch had het kapittel veel moeite. Uiteindelijk ging hij weg met een lijfrente van 210 gulden: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 13v. Johannes Bont was tevens kanselier van de hertog.

⁷² BHIC, MA, inv. nr. 33, 123 en 125.

⁷³ Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 63, 74, 456-457.

⁷⁴ Uitgegeven in Miraeus-Foppens, *Diplomatum Belgicorum*, dl. 3, 188-189.

voortaan aan hen diende te betalen.⁷⁵ De Bosschenaren hadden echter onvoldoende rekening gehouden met de positie van de proost van het Maastrichtse kapittel. Het patronaatsrecht van Dinther was namelijk onderdeel van zijn eigen bezit en niet van het bezit van deken en kapittel als geheel. Bovendien pretendeerde het Bossche kapittel aanvankelijk als nieuwe pastoor van Dinther ook het presentatierecht te bezitten van de kerk van Schijndel, dochterkerk van Dinther. Proost Wilhelmus de Gavere eiste compensatie en verkreeg die al op 22 november van dat jaar, toen de paus hem het presentatierecht toekende van de Schijndelse kerk.⁷⁶ Zo ging de proost er niet op achteruit. Het duurde nog tot 1444 voordat deze regeling definitief werd.⁷⁷

Parochie Rosmalen

De parochie Rosmalen, met een jaarinkomen van 28 mark zilver per jaar, lag geklemd tussen Den Bosch en Orthen aan de ene kant en Nuland aan de andere kant. Dit leidde tot conflicten over tienden en de grenzen van tiendblokken tussen de rectoren van de kerk van Rosmalen en het kapittel. Om deze problemen uit de wereld te helpen verzochten hertog Filips de Goede en het Bossche kapittel aan de paus de kerk van Rosmalen bij het kapittel in te lijven, hetgeen de paus krachtens zijn reservatierecht op 21 maart 1451 toestond. De uit Son afkomstige titulaire pastoor, Eymericus de Campo, meester in de theologie, had via Johannes Scade, proost van Sint-Pieter te Utrecht, aan de paus vrijwillig afstand van zijn rechten gedaan om daarmee de geschillen uit de wereld te helpen en de weg voor incorporatie vrij te maken. Met een jaarrente van 200 schild en enkele andere voorwaarden achtte hij zich voldoende schadeloos gesteld.⁷⁸ Door de aanstelling van een vicaris waarborgde het kapittel na 1451 voortaan de lokale zielzorg. De kapelaan aan het Maria-altaar, waarvan de presentatie aan deken en kapittel kwam, fungeerde vanaf 1471 als assistent van de pastoor wanneer de nood aan de man kwam.⁷⁹

De Sint-Lambertuskerk in Rosmalen (foto auteur)

Parochie van het Groot Begijnhof

In 1517 eindigden de bemoeienissen van de dominicanessen van Oudergem met Den Bosch. Tot dan toe hadden ze het patronaatsrecht over de begijnenkerk uitgeoefend, een afzonderlijke parochie binnen de parochie Den Bosch. Er waren geregeld wrijvingen geweest tussen beide instellingen, in het bijzonder over het aandeel van het kapittel in de offergaven van het begijnhof. Om die problemen op te lossen wilde het kapittel deze parochie, slechts op een jaarinkomen van 7 mark zilver geschat maar gelegen in de schaduw van de Sint-Janskerk, graag inlijven. Pas in 1517 slaagde het daarin, toen de toenmalige pastoor van het Groot Begijnhof, Rodolphus de Vries, tevens kanunnik van het kapittel, zijn plaats vrijwillig opgaf, waarna de paus de zeggenschap hierover aan zich trok en de kerk toewees aan het kapittel. Tussenspersoon in dit spel was kardinaal Willem van Enckevort, kanunnik van de Sint-Jan en kind aan huis bij de paus.⁸⁰ De seculiere priester die het kapittel hier als zielzorger aanstelde, was, evenals in Orthen en de Sint-Jan, *ad nutum amovibilis* en kon dus naar believen worden afgezet.⁸¹

De begijnenkerk was de laatste verwerving van parochies in een eeuw tijd. Kenmerkend is dat ze alle aaneen liggen. Andere logische aanwinsten zouden Berlicum en Heeswijk geweest zijn, maar die waren al lang in handen van de Abdij van Berne bij Heusden. Die had er bovendien nog andere belangen, waardoor overname geen eenvoudige zaak geweest zou zijn.

Nieuwe en vernieuwde religieuze gemeenschappen

De ontwikkeling in de vijftiende eeuw van diverse devote gemeenschappen tot kloosters leidde tot nieuwe verhoudingen met het kapittel als pastoor. In de jaren 1462-1468 veranderden zes van dergelijke gemeenschappen in de stad in kloosters, de een in meerdere, de ander in mindere mate.⁸² De gasthuiszusters, bogarden, cellebroeders, cellezusters en tertiariësen maakten ieder een eigen ontwikkeling door. Nieuwe vestigingen van bestaande orden, zoals de zusters augustinessen, vroegen om hun eigen invoeging in de parochiële structuur. Daarnaast werden nog leefgemeenschappen gevormd van volgelingen van de Moderne Devotie, een nieuwe stroming met een eigensoortig kerkrechtelijk statuut. Met al deze groepen moest het kapittel als pastoor afspraken maken om zijn rechten niet te verspelen. Zie hiervoor het overzicht op pagina 106-107.

Uiteindelijk kwamen kapittel en kloosters altijd tot een vergelijk. Bij de gemeenschappen die zich omvormden tot klooster werd bij hun nieuwe status meteen al de verhouding tot de parochie vastgesteld, tenzij er redenen waren hiervan af te wijken. De realisering van de afspraken kon geruime tijd op zich laten wachten. We laten dit zien aan de hand van de ontwikkeling van de cellezusters.

⁷⁵ BHIC, MA, inv. nr. 125.

⁷⁶ Het patronaatsrecht van Schijndel behoorde toe aan de pastoor van Dinther. Zie als bewijs hiervoor Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, dl. 3, 458 en dl. 5, 1048. Deze situatie is ontstaan door de afsplitsing van de parochie Schijndel van de moederparochie Dinther.

⁷⁷ BHIC, MA, inv. nr. 126. Wegens de onkosten die het Bossche kapittel moest maken voor deze twee incorporaties verkocht het dat jaar een erfpacht aan hun medekanunnik heer Ghiselbertus Back: BHIC, MA, inv. nr. 124.

⁷⁸ BHIC, MA, inv. nr. 33, f. 11r-14r; RG Online, RG VI 00603, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RG/6/603>> (Datum 13.10.2016). Nyberg citeert een document uit de pauselijke archieven van 21 maart 1451 waarin zou staan dat het kapittel al lang een permanente plaatsvervanger ('*locum tenens*') in Rosmalen had. Dit zou wijzen op een verregaande invloed. Hij meent ook dat het pastoraat van Rosmalen toen een prebende van het kapittel was. Beide zaken vinden we nergens bevestigd. Zijn bron hiervoor is van dezelfde inhoud als BHIC, MA, inv. nr. 33 f. 11r-14r, namelijk ASV, Reg. Vat. 395 f. 24r-25v. In april 1451 werd de incorporatie daadwerkelijk ten uitvoer gebracht: Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, 188.

⁷⁹ BHIC, MA, inv. nr. 129.

⁸⁰ Uitgegeven in Miraëus-Foppens, *Diplomatum Belgicorum*, dl. 4, 99-100. AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 11v.

⁸¹ BHIC, 2074 *Collectie Oude Parochiearchieven*, voorlopig inv. nr. 341.

⁸² Sanders, 'Verkloosterij', 94-105.

De cellezusters als voorbeeld

Vanaf 1335 woonden er cellezusters in Den Bosch. Hun status van eenvoudige parochianen van de Sint-Jan veranderde toen ze in 1464 op last van de Luikse bisschop de regel van Augustinus officieel gingen volgen. De bisschop gaf hun voorschriften, onder meer over een kapel met draagbare altaarsteen, zodat zij daar de mis konden bijwonen. Hun biechtvader stond in nauwe relatie met de parochie. De paus steunde de charitatieve werkzaamheden van de cellieten en schonk de orde daarom in 1472 bepaalde voorrechten. Dit gaf de Bossche cellezusters de mogelijkheid zich losser op te stellen binnen het parochieverband, met dien verstande dat de rechten van de parochie wat betreft de bediening van de sacramenten, de paasplicht, het mishoren en begraven in acht genomen moesten worden. De Luikse bisschop herhaalde in 1477 de voorschriften voor de Bossche zusters uit 1464.⁸³ Nieuw was onder meer dat in de kapel nu een vast altaar gebouwd kon worden waaraan een priester-religieuze dienst kon doen.⁸⁴ De vroegst bekende vermelding van een misstichting bij de zusters dateert van 5 september 1479.⁸⁵

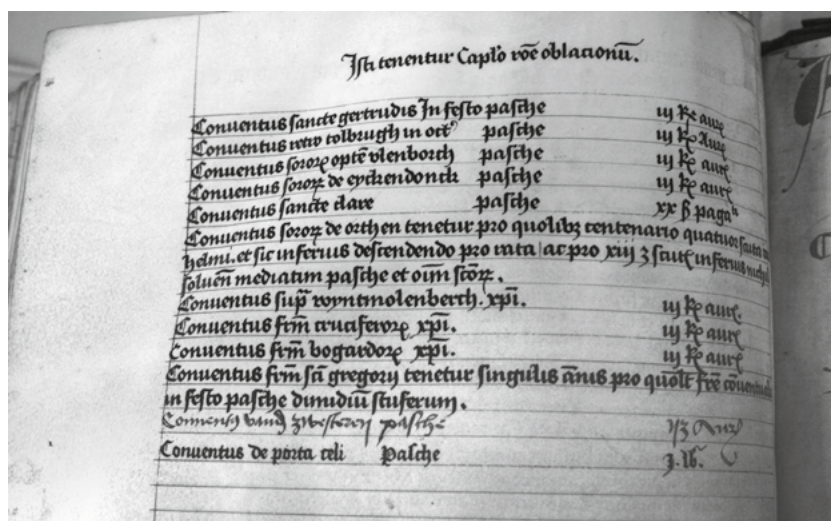

De kapel van de cellezusters, ook wel zwartzusters of zwestern geheten, gelegen bij de Sint-Jan en grenzend aan het begijnhof (huidige Parade) op de hoek van de Papenhulst en de Choorstraat. Detail uit een plattegrond van 's-Hertogenbosch van Hadrianus Barlandus, circa 1572 (BHIC, 343 *Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant*, inv. nr. 1999)

De echte kapel kwam er pas in het begin van de zestiende eeuw, tezamen met andere bouwkundige aanpassingen. Tevoren maakten de zusters afspraken met het kapittel over de nieuwe situatie. Daarbij zorgde het kapittel ervoor zijn rechten stevig te verankeren, zo stevig dat het de rechten van de bisschop bijna overnam. Op 20 september 1514 werd de overeenkomst officieel vastgelegd. De zusters bleven hun regel volgen en de zieken verzorgen. Zonder toestemming van het kapittel zouden ze geen onroerende goederen in de stad kopen en als ze die kregen, zouden ze die verkopen aan het naburige Vondelingenhuys. Ze mochten geen nieuwe voorrechten aannemen zonder toestemming van het kapittel. Vervolgens kwamen de inperkingen van de kapel in aanbouw aan de beurt. Ze mochten haar niet uitbreiden en moesten haar, samen met het kerkhof, laten wijden. Zonder toestemming van het kapittel mochten ze er geen kerkelijke beneficies (laten) vestigen of er inkomsten aan verbinden door een geregelde dienst. Bij een te stichten beneficie moesten ze Walterus, zoon van Petrus

Walteri Symonssoen Faber, als eerste rector aanstellen en bij diens dood een rector naar eigen keuze, die onder het gezag van het kapittel zou staan. Er mochten geen broederschappen of gilden in de kapel gevestigd worden. Op de kapel mochten ze een klokkentoren bouwen, waarvoor ze speciale luivooreschriften kregen. Alleen met toestemming van het kapittel mochten ze een biechtvader kiezen uit priesters die aan het kapittel onderhorig waren. Ook maakten partijen afspraken over misvieringen en begraafrechten, waarin de rechten van de zusters beperkt werden. Zieken onder de leden van het kapittel en zijn *familia* (huishouden, personeel) zouden tot en met hun dood en begrafenis op verzorging van de zusters kunnen rekenen. En niet geheel onbelangrijk: vanaf 1517 moesten ze jaarlijks 2½ gulden aan de parochie afdragen. Deze uitgebreide bepalingen ontlokten een latere kloosterbewoonster de volgende dorsale aantekening op deze overeenkomst: 'Wonderlijcke conditien van accoort tussen het capittel ende de swesteren'.⁸⁶ De zusters hadden dan wel een eigen plaats binnen de parochie verworven, het kapittel hield een sterke grip op hen.⁸⁷

Deze regeling is de meest uitgewerkte die we kennen. Een aantal onderdelen komen we ook bij andere nieuwe kloosters tegen. De mannen- en vrouwenkloosters wijken natuurlijk wat van elkaar af. Vrouwen mogen nu eenmaal niet preken, geen missen opdragen en geen sacramenten toedienen. Er werden afspraken gemaakt over begraven, preken en het opdragen van eerste missen in het klooster. Dekan en kapittel als pastoor van de Sint-Jan behielden zich meestentijds het patronaatsrecht voor van alle beneficijs en officies in het klooster en hadden graag een vinger in de pap als het ging om de aanstelling van biechtvaders. De ontwikkeling van een draagbaar naar een vast altaar vormde normaliter een stap die enige tijd vergde.

Aantekening van de verschuldigde betalingen ('*oblationes*') door de kloosters in de stad aan het kapittel als pastoor. De zwartzusters (zwestern) zijn achteraf bijgeschreven, wat te zien is aan de lichtere tint van de inkt (SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium)

⁸³ Sanders, 'Verkloosterij', 99-102.

⁸⁴ BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 92.

⁸⁵ Op 5 september 1479 droegen de zusters van Maria Magdalena in Wijk bij Duurstede een rente over aan de Bossche zwestern voor een wekelijkse mis in het convent: SAH, RAH, inv. nr. 1265 f. 637r. Wat uitvoeriger gedocumenteerd is de misstichting van 16 augustus 1488: naast een wekelijkse mis moesten de zusters het jaargetide van de stichter Gerit die Joede vieren. De betalingsregeling voor deze mis was vastgelegd voor schepenen van Zaltbommel: SAH, RAH, inv. nr. 1257 f. 376v.

⁸⁶ BHIC, ZZ, inv. nr. 3.

⁸⁷ SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium, 476.

Problemen met de Zusters (en broeders) van Orthen

Van een echt conflict is alleen sprake bij de Zusters van Orthen. Dit heeft vermoedelijk te maken met het grote aantal personen waaruit deze gemeenschap bestond. Deze volgelingen van de Moderne Devotie waren rond 1410 ontstaan toen vanuit Diepenveen het voorbeeld van Geert Grote naar Den Bosch werd gebracht. Na een aanloopfase werden de biechtvaders van buitenaf gepresenteerd aan de zusters, onder meer vanuit het fraterhuis in Zwolle. Rond 1430 begonnen de zusters aan het optrekken van een nevenvestiging in Vught. De Bossche zusters hadden al sinds 1435 het recht een kapel aan het klooster toe te voegen. De vergunning voor de bouw van de kapel in 1450 en de wijding ervan het jaar daarop met drie altaren en een begraafplaats veroorzaakten onenigheid met deken en kapittel.⁸⁸ In 1453 kwamen de strijdende partijen overeen zich te onderwerpen aan de uitspraak van twee juristen uit Luik. Er werd een betalingsregeling vastgesteld voor de offergaven en inkomsten uit begrafenissen. De zusters moesten binnen twee jaar twee oude gradualia opnieuw laten schrijven voor het kapittel '*in magna scriptura et cum notis grossis*' (in groot schrift en met vette [muziek] noten). De begraafrechten van het klooster werden beperkt tot de zusters, hun biechtvader en negentien mannelijke personen uit hun *familia*. Vermoedelijk zijn met deze laatsten de broeders van Orthen bedoeld en geeft dit een indicatie van hun aantal. Het aantal zusters lag veel hoger aangezien in de overeenkomst de betalingen voor begraafrechten van de zusters in honderdtallen zusters afgesproken werden. Maar belangrijker was dat het kapittel via de biechtvader van de zusters direct invloed kreeg op de zustergemeenschap. De zusters hadden in 1431 het recht gekregen hun eigen biechtvader te kiezen, maar werden nu verplicht hun kandidaat, wanneer hij een beneficie aan een van de altaren in het klooster had, aan het kapittel te presenteren. Het kapittel beoordeelde hem en onderwierp hem aan zijn rechtsmacht. Bovendien viel het benoemingsrecht van alle nieuwe beneficiërs in de kapel van de zusters rechtstreeks aan het kapittel. Ook hier treffen we de vaste elementen aan.

Een bijzondere situatie bij de gasthuiszusters

De zusters van het Groot Gasthuis kregen een bijzonder statuut. Vanaf het begin van hun ontstaan hadden ze onderdeel uitgemaakt van de parochie. Mogelijk lag de groei van het gasthuis ten grondslag aan de behoefte aan een meer toegesneden geestelijke zorg. Halverwege de vijftiende eeuw ondernamen de hertog en het stadsbestuur actie om de kerkelijke situatie aan te passen. Gevolg was een opdracht in 1456 van de paus aan de deken van de Sint-Jan het gasthuis tot een eigen parochie te verheffen. De rector van het gasthuis zou aftreden en in zijn plaats zouden twee priesters aangesteld worden die vanuit de Mariakapel van het gasthuis de zielzorg van de bewoners op zich namen. De pastorale zorg werd gesplitst in twee delen: een voor de zusters en hun *familia* en een voor de zieken en armen van het gasthuis. Daarmee kwam het Groot Gasthuis buiten het Bossche parochieverband te staan. Deken en kapittel als pastoor van de parochie oefenden echter sterke invloed uit door het presentatierecht van de twee priesters en andere rechten voor te behouden.

Kloosters in Rosmalen

Rond 1437 moet het begin gesitueerd worden van het klooster van birgittinessen en birgittijnen Coudewater of Mariënwater in Rosmalen. Het klooster was zeer bescheiden bij zijn aanvang. Het begin verliep moeizaam. Grondlegster was Milla van Kampen, een dame die

zonder alle regels in acht te nemen een convent wilde stichten. Bossche begunstigers van het klooster waren in 1442 zelfs bang geworden kerkelijke straffen te zullen oplopen omdat ze vol vertrouwen haar gevolgd hadden in haar streven en door haar op een dwaalspoor gebracht waren. De bisschop van Luik had toen overigens zijn goedkeuring aan de stichting al gegeven.⁸⁹ Wellicht was deze 'misleiding' van zijn parochianen reden voor het Bossche kapittel met als deken Peter Crom (1420-1450) om de plannen aanvankelijk tegen te werken. De Bossche priester Molijs getuigt van een moeizame samenwerking met het kapittel in de beginjaren van het klooster, vooral met de deken.⁹⁰ Na het vertrek van Milla klaarde de lucht op.

In 1447 vroeg het klooster een pauselijke bevestiging van zijn stichting. De eerste aanvraag op 4 mei was blijkbaar onbevredigend en Rome verlangde een verbeterd verzoekschrift. De toestemming voor de kloosterstichting kwam af op 11 juli van dat jaar en werd aan deken Peter Crom gestuurd.⁹¹ Had deze positieve bemoeienis van het kapittel te maken met de op handen zijnde incorporatie van de parochie Rosmalen of betrof het spontane hulp nadat een ouder conflict tussen de deken en de eigenzinnige Milla van Kampen opgelost was door haar vertrek? Op 13 juni 1450 kreeg Crom onderdak bij de birgittijnen van Coudewater, waar hij in 1453 zelfs zijn geloften aflegde.⁹² Het duurde tot 1472 voordat de kerk gewijd werd. Tevoren bleef het kapittel telkens een belangrijke speler voor de abdijs.⁹³

De parochie Rosmalen was aanvankelijk onafhankelijk van het kapittel van 's-Hertogenbosch. Ten tijde van de incorporatie van de parochie in 1451 was, zoals gezegd, de theoloog Eymericus de Campo (Eumeric van den Velde) niet-residerend pastoor van Rosmalen. Hij had gestudeerd in Parijs en Keulen en gedoopt in Keulen en later in Leuven. Zijn broer Goyaert was sinds 1443 kanunnik van de Sint-Jan, twee jaar voordat Eymeric pastoor van Rosmalen werd. Eymeric was de orde van de birgittinessen zeer toegedaan.⁹⁴ Op het Concilie van Basel (1431-1439) was hij in de bres gesprongen voor de zuiverheid van de *Revelationes* van Birgitta.⁹⁵ Hij was een voorstander van de monastieke clausuur (kloosterleven in afzondering van de wereld), ook bij orden die de regel van Augustinus als uitgangspunt kozen, zoals de birgittijnerorde.⁹⁶ Deze pastoor kan moeilijk aangemerkt worden als tegenstander van het jonge klooster, ook al oefende hij de zielzorg in Rosmalen niet persoonlijk uit en was het pastoraat een van de onderdelen van zijn inkomsten. Veeleer was hij een voorvechter van de nieuwe stichting. In haar kroniek over de orde beschreef Marie van Oss in de eerste jaren van de zestiende eeuw onder meer de wordingsgeschiedenis van Coudewater, het dubbelklooster waar ze zelf vele jaren doorbracht. Ze verhaalde over het enthousiasme van 'Her Herman (Eymeric)' en van de deken van het kapittel: '*men began vromelijc te metsen ende te tymeren*'.⁹⁷

88 Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 193.

89 RG Online, RPG I 00374, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RPG/1/374>> (Datum 12.10.2016). Als begunstigers worden met name genoemd: Arnoldus Heyme, Petrus de Alrieto en Heinricus Svermont.

90 Molijs, *Kroniek*, 140-141.

91 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 28-29, 35.

92 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 32 en 36. Molijs, *Kroniek*, 140-141. De opvolger van Crom, Martinus Steenberch, had op 18 april 1451 pauselijke toestemming gekregen als deken van de Sint-Jan niet persoonlijk te hoeven resideren wegens zijn functie van secretaris van de Filips de Goede (ASV, Reg. Vat, 395 f. 246r-247r).

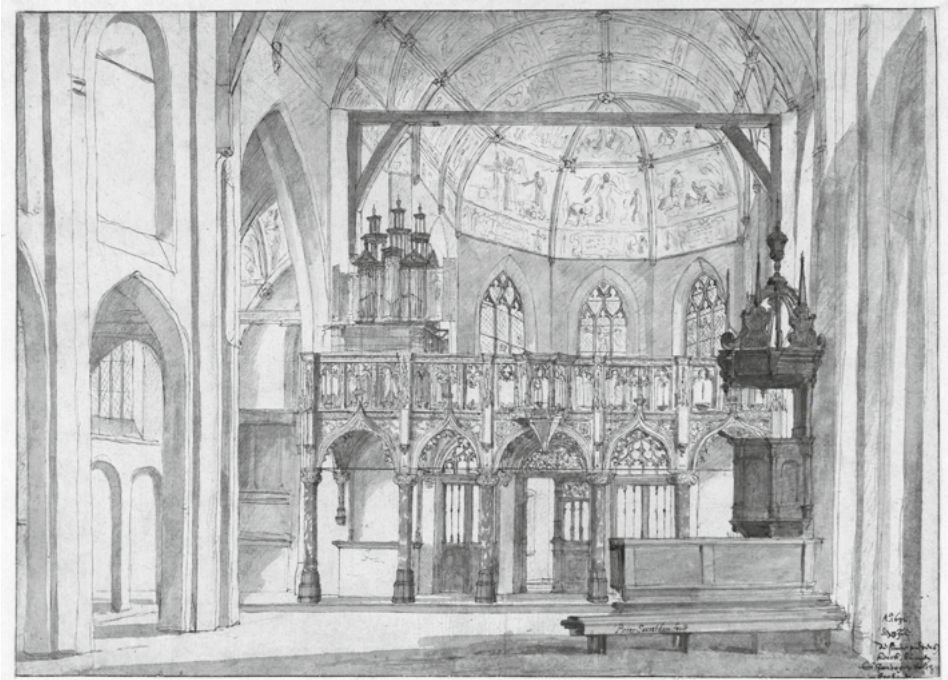
93 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 37-39, 44, 55-57.

94 Van den Bichelaar, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 210. Tussen 1453 en 1457 was Eymeric kanunnik van de Sint-Jan.

95 Adman, *Heymericus de Campo*.

96 Zie hierover bijvoorbeeld zijn bijdrage in het academische debat over de interpretatie van de regel van Augustinus (het Praeceptum) ten aanzien van de afzondering van de wereld ('*solitudo*'), zoals besproken door Mario Meliàdò, '*De religiosa solitudine*', 768-770. Deze auteur bepleit een nader onderzoek naar de relatie tussen De Campo en de monastieke wereld.

97 Sander Olsen, 'Kroniek', 268. Ze identificeert Herman als Eymeric de Campo. Logischer lijkt dat verwezen wordt naar de Bossche notaris en kanunnik Hermannus ten Kolke (vriendelijke mededeling van dr. Lucas van Dijk, die onderzoek doet naar dit klooster). Zeker is dat Eymericus de stichting sterk bevordert heeft: Adman, *Heymericus de Campo*, 101.

De kapel van Petrus en Paulus aan de Orthenstraat werd in het midden van de vijftiende eeuw gesticht en in 1569 verheven tot parochiekerk. Tijdens zijn bezoek aan Den Bosch in 1632 tekende Pieter Saenredam het interieur van deze kerk. Dat was toen grotendeels ontdaan van alle versieringen als beelden en schilderijen, nadat Frederik Hendrik drie jaar daarvoor de stad had veroverd en in Staatse handen gebracht en de calvinisten het er voor het zeggen kregen (Collectie Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam)

Een overeenkomst met de parochie of het kapittel is niet gevonden en over problemen tussen beide instellingen is niets gevonden. Over de afspraken van het andere Rosmalense klooster, Sint-Annenborch, dochterstichting van de augustinessen van het Bethaniëklooster uit 1485, en de parochie is evenmin iets bekend, maar mogelijk was een nieuwe overeenkomst niet nodig omdat de dochter Annenborch onder dezelfde pastoor viel als moeder Bethanië.

Kapellen

De parochies waarvan het kapittel pastoor was, telden diverse kapellen. Die hadden normaliter niets of weinig van doen met de zielzorg. Er werden wel religieuze diensten in gehouden die het kapittel schade konden berokkenen. Daarom zullen afspraken gemaakt zijn, te vergelijken met die van de kloosters.

Voor zover bekend leidde dit maar één keer tot serieuze problemen. Bij de bouw van de kapel van Petrus en Paulus in de Orthenstraat, een van de stadskapellen die in 1569 zou uitgroeien tot parochiekerk, liep het geschil tussen het kapittel en de kapelstichters, de broederschap van Petrus en Paulus, zo hoog op dat het tot een rechtszaak kwam. Het proces voor de abt van Sint-Geertrui in Leuven van 24 mei 1454 gaf partijen het inzicht dat voortzetting van rechtelijke procedures hun letterlijk duur zou komen staan. Daarom besloten ze gezamenlijk een college van arbiters te kiezen voor een bindende uitspraak. Die kwam op 4 juli. De broederschap moest een dagelijkse mis in de kapel stichten. De eerste priester die deze missen zou lezen, zou door de broederschap gepresenteerd worden aan de aartsdiaken, alle

volgenden echter door het kapittel. Een dergelijke regeling ging ook gelden voor andere geestelijke ambtsbekleders in de kapel. Bovendien werden afspraken vastgelegd over de priester, de mistijden, de klok, het gezang, het gebruik van wijwater en het recht er te laten preken. De vespers mochten er pas beginnen na afloop van die in de Sint-Jan. Een eventuele preek op zondag moest 's middags plaatsvinden om de parochianen niet te laten vervreemden van hun parochiekerk. Ten slotte moest de broederschap jaarlijks 5 pond payment afdragen aan de parochiekerk, omdat de plaats die de kapel bezette bewoond was geweest en had kunnen worden door parochianen; omdat de bezoekers van de kapel offerden in de offerblokken en op de altaren; en omdat eerbied bewezen moest worden aan de parochiekerk.⁹⁸

Conclusie

De Sint-Janskerk is rond het midden van de dertiende eeuw gebouwd als nieuwe parochiekerk van 's-Hertogenbosch. Moederkerk was de kerk van Orthen, waarvan de pastoor tevens het pastoraat van de Bossche kerk bekleedde. De patronaatsrechten van de twee kerken waren in 1270, na de abdij van Berne, via de hertog van Brabant in handen gekomen van het dominicanessenklooster van Oudergem bij Brussel. In de Bossche parochiekerk werd in 1366 een kapittel van dertig kanunniken gevestigd. Anders dan de oudere naburige kapitels werd het niet door een lokale heer gesticht rondom een cultusplaats van een heilige. Vermoedelijk heeft de hertog van Brabant er de hand in gehad met als doel zijn macht te versterken in het noorden van het hertogdom en de status van 's-Hertogenbosch als opkomend administratief centrum te verhogen. Het begeavingsrecht van de prebenden lag in de eerste halve eeuw naar alle waarschijnlijkheid in zijn handen, waarbij hij de rechten van de paus diende te eerbiedigen. De stichting van dit verhoudingsgewijs grote kapittel zal in deze tijd van toenemende verschriftelijking positief ontvangen zijn door de heersende elite van de stad. Het kerkgebouw werd sindsdien gedeeld door de pastoor en het kapittel.

In de vijftiende eeuw zette het kapittel een politiek van expansie in door parochiekerken te incorporeren in de *mensa* van het kapittel ter vergroting van zijn inkomsten. Ze waren aantrekkelijk wegens de tienden. Die voorzagen de eigenaar van niet aan inflatie onderhevige inkomsten in natura. Deze stegen bovendien ten gevolge van het uitbreidende landbouwwareaal en de verbeterde productiemethoden in de landbouw. Enerzijds speelde de grotere rijkdom van de stad een rol, anderzijds streefde de hertog van Brabant naar meer macht in de stad en zijn hertogdom, waardoor de prebenden op niveau moesten blijven. De incorporatie van parochies maakte het kapittel permanent tot de officiële pastoor. Het richtte zich daarbij op parochiekerken in de onmiddellijke nabijheid en op die waarvan het al patronaatsrechten had.

Omdat het kapittel geen pastoorsrechten in de eigen kapittelkerk bezat, kwam die, samen met de moederkerk Orthen, als eerste voor incorporatie in aanmerking. Dit vond, gesteund door de hertog, zijn beslag in 1412-1413. Vanaf die tijd, maar mogelijk ook al eerder, werden de prebenden beurtelings door de hertog en het kapittel vergeven. Na Orthen-Den Bosch volgden naburige parochies: Nuland en Geffen (1419), Heesch en Dinther (1441) en Rosmalen (1451). Van de eerste drie bezat het kapittel al de patronaatsrechten, dus die vielen het gemakkelijkst in zijn handen. De parochie Dinther grensde aan Heesch. Samen met Rosmalen vormden de geïncorporeerde parochies een aaneengesloten gebied, in vier decennia tijds verworven. De laatste parochie die opgenomen werd, was de parochie van het Groot-Begijnhof. Afsplitst van de Bossche parochie in 1274, werd ze pas in 1517 min of meer teruggehaald, waarmee de dominicanessen van Oudergem hun laatste invloed in de stad verloren.

Deze incorporaties riepen de nodige weerstand op, zowel bij de vroegere houders van de patroonaatsrechten als de zittende pastoors of vicarissen. Daarnaast ontstonden spanningen met de minderbroeders en de dominicanen in de stad, die zich vanouds een taak op het gebied van zielzorg hadden toegemeten. Anderen, zoals de clarissen, stelden hun belangen tijdig veilig. De vijftiende eeuw kende een monastieke ontwikkeling die voor het kapittel als pastoor vérstreckende gevolgen had. Met de meeste kloosters kon het kapittel in onderling overleg afspraken maken over begraven, preken, biechthoren en het opdragen van eerste missen, allemaal zaken waarmee inkomsten te genereren waren. Naast jaarlijkse afdrachten verwierf het kapittel in veel gevallen controle over de beneficiés in de kloosterkerken en kapellen en over de biechtvaders in de zusterkloosters. Bij de cellezusters werd de inmenging van het kapittel bijna als een wurgcontract ervaren. Alleen de grote gemeenschap van Zusters (en Broeders) van Orthen raakte kort na 1450 in een juridische strijd gewikkeld met het kapittel.

Overzicht van de Bossche kloosters in relatie tot de rechten van de parochie tot 1559

klooster/ gemeenschap	ontstaan gemeenschap ⁽¹⁾	omvorming tot klooster ⁽¹⁾	jaarlijkse afdracht aan kapittel ⁽²⁾	overige afspraken	bronnen
Wilhelmieten	circa 1200	-	1 pond op Pasen		
Minderbroeders	midden 13e eeuw	-	-	3 maart 1420 afspraken over biechten en begraven	BHIC, MA, inv. nr. 36; AAB, hs. 97 f. 9v
Begijnen	voor 1274	zelfstandige parochie vanaf 6 juli 1274	-	<i>Oblationes</i> zijn voor de pastoor van het begijnhof, bij uitvaarten van begijnen worden ze gedeeld met de pastoor van Orthen-Den Bosch. Iedere begin betaalt hem jaarlijks 2 penningen Leuens, half in de octaaf van Kerstmis, half in de octaaf van Pasen. Afspraken over begrafenissen van leken, jaargetijden en dertigsten.	Camps, ONB I, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6
Gasthuiszusters	voor 1277	zelfstandige parochie vanaf 1456	-	1456 twee priesters belast met de zielzorg. Kapittel had presentatierecht.	Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 9-11, 26-33
Dominicanen	circa 1290-1300	-	-	26 oktober 1426 afspraken over biechten, preken en begraven	AAB, hs. 97, f. 7r
Bogarden	begin 14e eeuw	circa 1440	3 rijngulden op Kerstmis	1470 aanvullende overeenkomst over begraven, preken en opdragen van eerste missen in het klooster. Deken en kapittel als pastoor hadden presentatierecht van alle beneficiés en officies in het klooster. In 1518 aanpassing tarieven voor parochierechten en begrafenissen van parochieleden.	BHIC, MA, inv. nr. 39
Cellezusters, Zwestern, zwartzusters	1335	1464-1477	2½ rijngulden op Pasen (later toegevoegd in het obituarium)	1514 uitgebreide afspraken	BHIC, ZZ, inv. nr. 3
Clarissen	circa 1350	-	20 schelling payment op Pasen	1424 eigenmachtige regeling van de zusters via de paus zielenmissen te mogen laten lezen in het klooster	SAH, 184 <i>Clarissenklooster</i> , inv. nr. 3
Lollarden, cellebroeders	circa 1350	circa 1468	-		
Tertiariissen van de Papenhulst, later Bloemkamp	laatste kwart 14e eeuw	1459	3 rijngulden op Pasen		
Zusters en Broeders van Orthen	1409-1410	-	4 wilhelmusschild per 100 zusters met een maximum van 13½ schild, half op Pasen, half op Allerheiligen	1453 uitgebreide afspraken	BHIC, MA, inv. nr. 38

klooster/ gemeenschap	ontstaan gemeenschap ⁽¹⁾	omvorming tot klooster ⁽¹⁾	jaarlijkse afdracht aan kapittel ⁽²⁾	overige afspraken	bronnen
Tertiariissen op de Uilenburg	1423-1425	1469 (bouw kerk 1488-1491)	3 rijns gulden op Pasen	1491 regeling begraafrechten	BHIC, 252 <i>Klooster Mariënborg op de Uilenburg</i> , inv. nrs. 303 en 304; Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 350 en 354
Broeders van het Gemene Leven	circa 1425	-	½ stuiver per kloosterling op Pasen	1450 nadere regeling. De priesters onder de fraters mochten biechthoren bij de fraters en clerici zelf, alsmede bij de inwonende studenten en ze mochten een eenvoudige toespraak of lezing houden voor de scholieren en andere gelovigen na afloop van de diensten in de parochiekerk.	Universiteit van Tilburg, <i>Brabant Collectie</i> , TFK Hs. 2
Magdalenazusters, Zusters van Bethanië	kort voor 1428	1466 (bouw kerk in 1488)	3 rijns gulden op Kerstmis		SAH, <i>RAH</i> , inv. nr. 1257 f. 203v; Van Dijk, <i>De constituties</i> , 598
Augustinessen, Geertruijklooster	1448	1453 (kerk gereed in 1466)	3 rijns gulden op Pasen		Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 219-223 en 229-231
Kruisbroeders	1469	-	3 rijns gulden op Kerstmis	1514 nieuwe regeling begraafrecht en recht de sacramenten toe te dienen aan bewoners van het klooster. Preekrecht, biechthoren en eerste missen. Beneficia en broederschappen alleen met toestemming van het kapittel	BHIC, <i>MA</i> , inv. nr. 40
Tertiariissen op de Eikendonk	1475	-	3 rijns gulden op Pasen		Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 363-366; Van de Meerendonk, <i>Het klooster</i> , 14-17

(1) Ontstaan en omvorming tot klooster zijn gebaseerd op Sanders, 'Verkloosterling'.

(2) De aantekening over jaarlijkse betalingen aan het kapittel wegens de *oblaciones* dateert van rond 1500 (SAH, *obituarium van de Sint-Jan*, p. 476).

Afkortingen

AAB	Archief Abdij van Berne
AC	<i>Archief van het Clarissenklooster</i>
ASV	Archivum Secretum Vaticanum
BAH	Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
inv. nr.	inventarisnummer
MA	<i>Mechelse Aanwinsten (BHIC)</i>
ILVB	<i>Illustre Lieve Vrouwe Broederschap</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
RAH	<i>Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch</i>
Reg. Vat.	Registra Vaticana
RG online	Repertorium Germanicum online
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
ZZ	<i>Zwartzusters (in 's-Hertogenbosch)</i>

Archivalia

Archief Abdij van Berne (AAB), Heeswijk

- hs. 97 'Handschrift Kievits', afschriften van stukken betreffende het kapittel van 's-Hertogenbosch uit de jaren 1283-circa 1630, aangelegd circa 1600

Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch (BAH), 's-Hertogenbosch

- Oud Kapittel Sint-Jan*, doos 3

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 1232 *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch* (1291) 1318-2005 (ILVB)
 inv. nr. 116 Rekening, periode 1329 – 1496
 inv. nr. 119 Rekening, band 3, periode 1448 – 1469
 1891 *Zwartzusters in 's-Hertogenbosch* 1335-1642 (ZZ)
 inv. nr. 1 Verheffing door de elect, later bisschop van Luik van het huis van de cellezusters tot een klooster onder de Regel van Augustinus met voorschriften over de te volgen levenswijze, met latere aanpassing, 1464 en 1477
 inv. nr. 3 Overeenkomst tussen de zusters en het kapittel van 's-Hertogenbosch naar aanleiding van de nieuwe kapel in het klooster, 1514
 2006 *Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch* 1330-1719 (MA)
 inv. nr. 1 Akte van bescherming voor het kapittel door de deken van Sint-Marie te Utrecht, 1369
 inv. nr. 2 Overeenkomst tussen negen kanunniken dat ze zich zullen houden aan de uitspraak van een pauselijke commissaris in hun onderlinge geschil over de verdeling van de prebenden, 1393
 inv. nr. 33 Katern met afschriften van de akten van incorporatie van de kerken van Heesch, Dinther, Orthen en 's-Hertogenbosch, Nuland en Geffen en Rosmalen (tweede helft 15e eeuw)
 inv. nr. 34 Bul waarbij de kerk van Orthen en het rectoraat van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch bij het kapittel geïncorporeerd worden, 1412
 inv. nr. 35 Uitspraak in het geschil tussen het kapittel en het klooster Hertoginnendal over de tienden van Orthen, 1417
 inv. nr. 36 Uitspraak ten gunste van het kapittel in het geschil met de minderbroeders in 's-Hertogenbosch over parochiële rechten, 1419
 inv. nr. 38 Overeenkomst tussen het kapittel en de Zusters van Orthen over de parochiële rechten van de zusters, 1453
 inv. nr. 39 Overeenkomst tussen het kapittel en de bogarden over de parochiële rechten van de kloosterlingen, 1470
 inv. nr. 40 Overeenkomst tussen het kapittel en de kruisbroeders over de parochiële rechten van de kloosterlingen, 1514
 inv. nr. 83 Stichting door het kapittel van twee missen in de kapel via twee bestaande legaten, 1487. Met goedkeuring van de bisschop, 1490
 inv. nr. 96 Stichting van twee wekelijkse missen op het altaar, 1480-1481
 inv. nr. 114 Afschrift (15e eeuw) van stukken betreffende de stichting van een kapelanie in de kerk van Nuland, 1359

- inv. nr. 116 Bul waarbij de paus opdracht geeft aan de deken van Hilvarenbeek onderzoek te doen teneinde de kerken van Nuland en Geffen in het kapittel te incorporeren, 1419
 - inv. nr. 117 Akte waarin de deken van Hilvarenbeek uitvoering geeft aan het verzoek van paus Martinus V om de kerken van Nuland en Geffen te incorporeren in het kapittel, 1420
 - inv. nr. 118 Bul waarbij de paus de kerken van Nuland en Geffen bij het kapittel incorporeert, 1420
 - inv. nr. 119 Gedeeltelijk afschrift van een akte uit 1422 of kort erna, waarbij de pastoor van Nuland schadeloos wordt gesteld voor zijn afstand van het pastoraat (15e eeuw)
 - inv. nr. 120 Verzoekschrift van de parochianen van Nuland aan deken en kapittel om hun de goederen van de kerkfabriek terug te geven, waarmee pastoor Jan van der Lucht een vicarie in de kerk van Nuland gesticht heeft met instemmingsrecht van de parochianen bij de voordracht van een nieuwe vicaris, wegens frauduleus handelen van heer Daniel Hol, de oude pastoor, en heer Jan van Vijfeiken, de nieuwe vicaris, en om de vicarie teniet te laten gaan (circa 1424)
 - inv. nr. 123 Machtiging van deken en kapittel voor de deken om de incorporatie van de kerken van Heesch en Dinther ten uitvoer te laten brengen via de pauselijk gedelegeerde, de aartsdiaken van Famenne, 1441
 - inv. nr. 124 Akte van verkoop door het kapittel van een roggepacht wegens grote lasten ter verwerving van de parochiekerken van Dinther en Heesch, met akte van toestemming van de bisschop, 1441
 - inv. nr. 125 Akte waarbij de kerk van Dinther wordt geïncorporeerd bij het kapittel, 1441
 - inv. nr. 126 Overeenkomst tussen proost van het kapittel van Sint-Servatius in Maastricht en deken van kapittel van 's-Hertogenbosch, waarbij de presentatie en collatie van de kerk van Schijndel voortaan aan de proost toevalt, 1444
 - inv. nr. 129 Collatie door notaris Johannes Ghemert van de stichtingsakten uit 1471 van een kapelanie in de kerk van Rosmalen (laatste kwart 15e eeuw)
- 2074 *Collectie Oude Parochiearchieven van het bisdom van 's-Hertogenbosch*
 [inv. nr. 341] Verzoekschrift van de meesteressen van het Groot Begijnhof aan de bisschop van 's-Hertogenbosch het beneficie of altaar van Sint-Antonius en de Vier Doctoren in de begijnenkerk in geval van vacature te incorporeren bij hun zielzorger, circa 1620

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

- 014 *Rechterlijk archief van 's-Hertogenbosch*
 - inv. nr. 1257 en 1265 Secretariële protocollen (Bosch' Protocol)
 - 184 *Archief van het Clarissenklooster (1281-1335-1668 (AC)*
 - inv. nr. 3 Oorkonde van paus Martinus V waarbij hij het convent toestemming geeft wereldheren zielemissen te laten lezen zonder toestemming van de bisschop of de officiaal, 1424
- Parochie Sint-Jan tot 1629*
- Charters d.d. 1373 augustus 12 (alleen regest), d.d. 1405 maart 20 (alleen regest), d.d. 1454 juli 4 (alleen regest)
 - Obituarium

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adman, A.F., *Heymericus de Campo: Dialoqus super Reuelacionibus Beate Birgitte. A Critical Edition with an Introduction* (Uppsala 2003).
- Ardura, B., *The Order of Prémontré. History and Spirituality* (Wisconsin 1995).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd 1129-1592*. Werken uitgegeven door Gelre, Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheid en recht 44 (Hilversum 1993).
- Bavel, B.J.P. van, 'De stadshoven van de Norbertijner abdijen tijdens de late middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd. Een beknopte inleiding', in: S. van de Perre (red.), *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie*. Verslagen van de vijfde contactdag Abdijs van Postel zaterdag 29 april 1995 (Brussel 1995) 9-26.
- Bavel, B.P.J. van, 'Schakels tussen abdij en stad. De stadshoven van de norbertijner abdijen in de Nederlanden (ca. 1250-ca.1600)', *Analecta Praemonstratensia* 76 (2000) 133-157.
- Bichelaer, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Bijsterveld, A.J.A., 'De oorsprong van de oudste kapittels in het noorden van het bisdom Luik: een voorlopige synthese', in: R. Bauer, M. De Smet, B. Meijns en P. Trio (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis Series A vol. 30 (Leuven 2002) 206-221.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Bisdommen, kapittels, kloosters en kerken in de Volle Middeleeuwen', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels met F. Hermans en E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis* (3 dln.; Maastricht, 2015) I, 241-266.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De stichting van kerk en kapittel van Sint-Oda', in: A.J.A. Bijsterveld en V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-OedenRode. Macht, religie en cultuur in de Meierij* (Woudrichem 2016).
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertoginnedal der Zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797*. Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden 18 (Leuven 1979).
- Briegleb, P., en A. Laret-Kayser, *Suppliques de Benoît XIII (1394-1422), première partie: Textes et analyses*. Analecta Vaticano-Belgica 26, Document Relatifs au Grand Schisme 6 (Bruxelles-Rome 1973).
- Bruaene, A.-L. Van, B. Blondé en M. Boone (eds.), *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016).
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979).
- Charruadas, P., *Créissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1100-1300)* Mémoire de la Classe des Lettres, collection in-80, tome LVI (Bruxelles 2011).
- Gijsbertus Coeverincx, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, eds. G. van den Elsen en W. Hoevenaars (2 dln.; ['s-Hertogenbosch] 1907 en 1905).
- Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters vóór 1559* (Nijmegen 1986).
- Drunen, A. van, 'Een speurtocht naar middeleeuwse Bossche kloosters. Bouwhistorie en archeologie: betrouwbare gidsen', in: M. Ackermans en Th. Hoogbergen (red.), *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst* ('s-Hertogenbosch 2002) 56-77.
- Gastout, M., *Suppliques et lettres d'Urbain VI (1378-1389) et de Boniface IX (1389-1394). Textes et analyses*. Analecta Vaticano-Belgica 29, Document Relatifs au Grand Schisme 7 (Bruxelles-Rome 1976).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle 2017).
- Gooskens, F., *Idealen en macht: Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen* (Enschede 2016).
- Haaster, H. van, 'Plantaardige en dierlijke resten uit de middeleeuwen. De resultaten van het oecologisch onderzoek op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 140-162.
- Hackeng, R., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg 1 (Maastricht 2006).
- Janssen, H.L., 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L., en P.A.M. Zoetbrood, 'De Uithof en het Refugiehuis van de Abdij van Postel', in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 74-88.
- Kuijper, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).

- Kuys, J., *Repertorium van collegiale kapittels in het middel-eeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2014).
- Meijer, G.A., *De predikheeren te 's-Hertogenbosch, 1296-1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
- Meijer, G.A. (ed.), *P. Jacobo Brouwer, Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* ('s-Hertogenbosch 1908).
- Meliadò, M., 'De religiosa solitudine. Eimerico di Campo e una controversia tardo-medievale sulla clausura', *Quaestio* 15 (2015) 761-772.
- Miraeus, A., voortgezet door Joannes Foppens, *Opera diplomatica et historica* (...). (Editio secunda, tomus secundus; Bruxellis, Typis Francisci Foppens, sub signo S. Spiritus, 1723).
- Miraeus, A., voortgezet door Joannes Foppens, *Diplomatium Belgicorum nova collectio* (...) (dl. 3-4; Bruxellis 1734-1748).
- Wilhelmus Molijs, *Kroniek van Molijs. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, eds. J.A.M. Hoekx e.a. ([s-Hertogenbosch 2003]).
- Nyberg, T., *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters* (Bibliotheca Historica Lundensis 15; Lund 1965).
- Peeters, C.J.A.C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985).
- Poelman, J.C.M., *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis. Geschiedenis van Coudewater* ([Rosmalen] 1968).
- Polman, P., 'Bossche archivalia in België. Een inventaris uit 1734', *Bossche Bijdragen* 24 (1958-1959) 91-110.
- Reusens, E., *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain (1425-1797)* (dl. 1; Louvain 1893-1902).
- Sander Olsen, U., 'De Kroniek van Abdis Maria van Oss, Birginitessenabdij Maria Troon, Dendermonde', *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, 21 (2002) 250-332.
- Sanders, J., 'Verkloosterling in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (2016) 76-111.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Mémoire de la Classe des Lettres, Collection in 80, 3e série (Tome III; [Brussel] 1993).
- Synghel, G. Van, 'Actum in camera scriptorum de Buscoducis'. *De stedelijke secretarie van 'sHertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Tihon, C., *Lettres d'Urbain V (1362-1370). II (1366-1370). Textes et analyses*. *Analecta Vaticano-Belgica* 15 (Rome-Bruxelles-Paris 1932).
- Tihon, C., *Lettres de Grégoire XI (1371-1378)*. *Analecta Vaticano-Belgica* 11, 20, 25, 28 (4 dln; Bruxelles-Rome 1958-1975).
- Velden, G. van der, *Het necrologium van Arnold van Vessel uit 1574 aangevuld met namen van de abdijleden tot 1986* ([Heeswijk-Dinther] 1986).
- Verbeek, B., 'De komst der Minderbroeders in het Hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)' in: *Collectanea Franciscana Neerlandica* (dl II; 's-Hertogenbosch 1931) 61-131.
- Vrie, D.M. van de, en H.L. Janssen, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 48-139.
- Vries, D.J. de, 'De dendrochronologische datering van paalresten afkomstig van de Uithof van de abdij van Postel te 'sHertogenbosch', in: H.L. Janssen en H.W. Boekwijt (red.), *Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch nr. 1* ('s-Hertogenbosch 1988) 102-107.